

**I.M. NIYAZMETOV, S.A. GIYASOV
F.A. FAYZIYEV, R.R. DUSCHANOV**

SOLIQ NAZARIYASI VA TARIXI

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
DAVLAT SOLIQ QO'MITASI HUZURIDGI
FISKAL INSTITUT**

**I.M.NIYAZMETOV, S.A.GIYASOV,
F.A.FAYZIYEV, R.R.DUSCHANOV**

SOLIQ NAZARIYASI VA TARIXI

O'quv qo'llanma

UDK: 336.22(075.8)

KBK: 65.261.8ya73

S 77 Soliq nazariyasi va tarixi. O'quv qo'llanma / I.M.Niyazmetov, S.A.Giyasov, F.A.Fayziyev, R.R.Duschanov – T.: «Chinor fayzi baland». 2022. 340 b.

Taqrizchilar: K.Xotamov – Davlat Soliq qo'mitasi huzuridagi Fiskal institut "Buxgalteriya va iqtisodiyot" fakulteti dekani, i.f.d., professor

F.Tolipov – Davlat Soliq qo'mitasi huzuridagi Fiskal institut "Gumanitar fanlar va chet tillari" kafedrası dotsenti, i.f.n.

Ushbu o'quv qo'llanmada soliqqa tortish nazariyasi va tarixining barcha jabhalari, xususan, soliqlarning paydo bo'lishi, qadimgi dunyo va o'rta asr davlatlarida amal qilgan soliq munosabatlari, soliqqa oid ilmiy qarashlarning vujudga kelishi, dastlabki umumiy va xususiy soliq nazariyalari hamda soliqqa tortishning zamonaviy nazariyalari mazmun-mohiyati o'z aksini topgan.

Mazkur adabiyot "Soliqlar va soliqqa tortish" ta'lim yo'nalishi bakalavriat talabalari uchun "Soliq nazariyasi va tarixi" fanidan o'quv qo'llanma sifatida tavsiya etilgan.

O'quv qo'llanmadan iqtisodiy yo'nalishda ta'lim olayotgan bakalavr va magistratura talabalari, shuningdek, sohaga qiziquvchi boshqa mutaxassislar ham foydalanishlari mumkin.

Mazkur qo'llanma "60410200-Soliqlar va soliqqa tortish (faoliyat turlari bo'yicha)" bakalavriat ta'lim yo'nalishi talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, unda soliq munosabatlarining rivojlanish bosqichlari, soliqlarning kishilar hayoti va jamiyatdagi o'rni hamda ahamiyati, soliqqa oid ilmiy qarashlar va bilimlarning shakllanishi hamda soliqlarning nazariy asoslari yoritilgan.

O'quv qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi Fiskal institut Kengashi tomonidan 2022-yil "1"apreldagi yig'ilishida (13-son bayonnoma) muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

UDK: 336.22(075.8)

KBK: 65.261.8ya73

ISBN 978-9943-7878-9-6

© I.M.Niyazmetov, S.A.Giyasov,
F.A.Fayziyev, R.R.Duschanov, 2022
© "CHINOR FAYZI BALAND", 2022

KIRISH

Har qanday jamiyatning taraqqiyot bosqichlarida soliqlarning vujudga kelish tarixi ilk davlatchilik asoslari paydo bo'lishi bilan chambarchas bog'liqdir. G'oyat mas'uliyatli, o'z navbatida, o'ta yuqori darajadagi ehtiyojni o'zida ifodalagan soliqlarning o'ziga xos rivojlanishi natijasida ularning jamiyat taraqqiyotida yangi qirralari, imkoniyatlari ortib bordi.

Soliq muhim va serqirra ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya bo'lib, uning turli shakllarda paydo bo'lishi va amal qilishi kishilik jamiyati rivoji bilan chambarchas bog'liq.

O'zbekiston hududida davlatchilikning uch ming yillik tarixga ega ekanligi bu makonda soliq munosabatlarining ham shuncha davrlik tarixga ega ekanligidan dalolat beradi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, miloddan avvalgi IX asrlarda Xorazm vohasi hududida zardo'shtiylik dinidagi ajdodlarimiz yashagan davlat vujudga kelgan. Sal keyinroq Movarounnaxr hududida Baqtriya (Surxon vohasi) va So'g'd (Zarafshon, Qashqadaryo vohalari) kabi davlatlar shakllangan. Tabiiyki, Turon zaminidagi bu qadimiy davlatlar o'z soliq munosabatlari tarixiga ega.

Soliqlarning tarixiy shakllanishi va rivojlanishini, shuningdek, ularning bugungi kunda davlat va jamiyat hayotidagi o'rnini o'tmishda kechgan soliq munosabatlari bilan solishtirish asosida tadqiq etish hamda tizimning rivojlanish istiqbollari ilmiy manbalar hamda tarixiy hujjatlar asosida o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Jahon iqtisodiyotining taraqqiyot tajribalari shuni ko'rsatadiki, soliqlar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda muhim vosita bo'lib kelgan. Soliqlar davlatlarning moliyaviy faoliyatini ta'minlash va kafolatlashga xizmat qilgan. Amaliyotda va nazariyada soliqlar mohiyatiga nisbatan turlicha qarashlar paydo bo'lib kelgan. Shu bois,

har bir davlat soliqlardan o'ziga xos tarzda va turli sharoitlarda har xil shakllarda foydalanib kelgan.

Shu sababdan, soliq solishning jahon hamda mamlakatimiz hududida kelib chiqish va shakllanish tarixining asosiy jihatlarini o'rganish bugungi kunda soliq siyosatini to'g'ri ishlab chiqish va samarali soliq tizimini shakllantirishda, soliq sohasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlardan ijobiy natijalarga erishish, bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlardan iqtisodiy tartibga solish vositasi sifatida foydalanishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, har qanday jamiyat o'zining xususiyati va tabiatiga ko'ra soliqlar va soliqqa tortish jarayoniga hamohangdir.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, soliq munosabatlarining tarixi hamda soliqqa tortishning nazariy jihatlarini o'rganish maqsadida "Soliq nazariyasi va tarixi" fani asosiy fanlardan biri sifatida shakllandi. Ushbu fan "Soliqlar va soliqqa tortish" yo'nalishidagi bakalavriat bosqichi talabalariga o'qitiladigan dastlabki mutaxassislik fani hisoblanadi.

O'quv qo'llanmada soliqqa tortish nazariyasi va tarixining barcha jabhalari qamrab olingan. Fanni o'qitish soliqlar tarixi va nazariyasini uyg'unlikda o'rganishga qaratilgan.

Mazkur o'quv qo'llanma mantiqiy jihatdan uch qismdan iborat.

Birinchi qism bitta mavzu (birinchi bob) doirasida yoritilgan bo'lib, unda "Soliq nazariyasi va tarixi" fanining soliqqa oid boshqa fanlar nazariy-uslubiy poydevori va davlat soliq siyosatining ilmiy asosi sifatidagi mohiyati ochib berilgan. Fanning predmeti va mazmuni yoritilgan. Fanni o'rganishdagi umumiy va alohida usullari keltirilgan. Shuningdek, fanning kadrlarni tayyorlash va ilmiy tadqiqotlarni o'tkazishdagi o'rni va ahamiyati ochib berilgan.

Ikkinchi qism soliqlarning paydo bo'lishi va shakllanishi tarixini o'rganishga bag'ishlangan. O'quv qo'llanmaning bu qismi yettita mavzuni (II-VIII boblarni) qamrab olgan bo'lib, bu mavzular doirasida soliqlarning vujudga kelishi, qadimgi dunyo davlatlarida soliq

munosabatlarining shakllanishi, arablar, turon zaminidagi boshqa o'rtal asr davlatlari, mo'g'ul istilochilari, temuriylar, o'zbek xonliklari, rus chorizmi va sovet hukmronligi davrlarida Markaziy Osiyodagi amal qilgan soliqlar hamda soliq munosabatlari batafsil yoritilgan.

O'quv qo'llanmaning uchinchi qismi soliqlar nazariyasiga bag'ishlangan to'rtta mavzuni (IX-XII boblar) qamrab olgan bo'lib, unda soliqqa oid ilmiy qarashlarning shakllanishi, soliqlar xususidagi ilk umumiy nazariyalar, soliqqa tortishning takomillashgan umumiy nazariyalari, soliqqa oid dastlabki xususiy nazariyalar hamda soliqqa tortishning zamonaviy nazariyalari ko'rib chiqiladi.

Yuqoridagilardan ko'rinadiki, ushbu o'quv qo'llanmada soliqqa tortish nazariyasi va tarixining barcha jabhalari qamrab olingan.

1-BOB. “SOLIQ NAZARIYASI VA TARIXI” FANINING PREDMETI, MAZMUNI VA UNI O‘RGANISH USULLARI

§ 1.1. “Soliq nazariyasi va tarixi” fani soliqqa oid boshqa fanlarning nazariy-uslubiy poydevori va davlat soliq siyosatining ilmiy asosi sifatida

Har qanday jamiyatning taraqqiyot bosqichlarida soliqlarning vujudga kelish tarixi davlat paydo bo‘lishi bilan chambarchas bog‘liq. Shu sababdan soliq solishning jahonda hamda mamlakatimizda kelib chiqish va shakllanish tarixini, asosiy jihatlarini o‘rganish bugungi kunda davlat xazinasini boyitishda va soliqlarni to‘g‘ri shakllantirishda, mamlakatimizda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishda, bozor iqtisodiyoti sharoitida soliqlardan iqtisodiy boshqaruv vositasi sifatida foydalanishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Soliq muhim iqtisodiy kategoriya, uning turli shakllarda paydo bo‘lishi va amal qilishi kishilik jamiyati bilan chambarchas bog‘liq. Soliqlar davlatlarning moliyaviy faoliyatini ta‘minlash va kafolatlashga xizmat qilgan. Amaliyotda va iqtisodiyotda soliqlar mohiyatiga nisbatan turlicha qarashlar bo‘lgan. Shu bois har bir davlat soliqlardan o‘ziga xos tarzda va turli sharoitlarda har xil shakllarda foydalanib kelgan.

Soliqlarning vujudga kelishi va shakllanishi davlat paydo bo‘lishi va rivojlanishi bilan bog‘liq. Davlat mamlakatda yaratilgan ijtimoiy mahsulot ishlab chiqarish va uni taqsimlashning qonun-qoidalarini ishlab chiqadi. Bu taqsimlashdagi munosabat bozor iqtisodiyoti sharoitida pul orqali amalga oshiriladi. Davlat uni taqsimlashni ham pul munosabatlari orqali, ya‘ni soliq, pul va kredit orqali amalga oshiriladi. Davlatning bunday faoliyatini o‘rganish “Soliq nazariyasi va tarixi” fanining diqqat markazida turadi.

Bozor iqtisodiyoti talab va taklif, raqobat, qiymat va boshqa qonunlar orqali amalga oshiriladi. Bozor iqtisodiyoti – erkin va pulli

munosabatlar iqtisodiyotidir. Soliqlar ham pul munosabatlarini ifoda etganligi uchun bozor iqtisodiyoti tarkibiga kiradi, uning ajralmas qismi hisoblanadi. Soliqlar davlat byudjetining daromadlar qismini shakllantiradi.

Bozor iqtisodiyoti qonunlari “Soliq nazariyasi va tarixi” fanining asosini tashkil etadi. U qonunlarni chuqur anglamasdan turib, soliqlarni tushunib bo‘lmaydi.

Bozor iqtisodiyoti qonunlarini o‘rganib chiqib, davlat yalpi ichki mahsulot qiymatini soliqlar orqali taqsimlash vazifasini o‘z zimmasiga oladi. Shunday ekan, davlat to‘g‘risidagi ta‘limot davlat iqtisodiyotini boshqarishda bosh rol o‘ynaydi. Davlat bozor iqtisodiyotini boshqarishda yetakchilik, boshqaruvchilik vazifalarini bajaradi. Davlat soliqlarni iqtisodiy mohiyati va vazifalarini o‘rganib chiqib, uni amaliyotga tatbiq qilishni o‘z zimmasiga oladi.

Soliq munosabatlari davlatning bajaradigan vazifa va faoliyati amaliy jarayonining ibtidosini tashkil etadi. Chunki, har qanday ustqurtma muayyan iqtisodiy bazisdan oziqlanadi. O‘z navbatida, bazisning fundamental asosini yaratuvchi omillar, ayni paytda uning qismatini ham belgilaydi. Mazkur ta‘kiddan kelib chiqib, ana shu bazisning oqilona asosini shakllantiruvchi soliq hamda uning tizimini jamiyat tarixi taraqqiyotida tutgan rolini ko‘zdan kechiradigan bo‘lsak, o‘ziga xos dastak ekanligini ilg‘ash qiyin emas.

“Soliq nazariyasi va tarixi” fanini o‘qitishning zarurligi bozor iqtisodiyoti munosabatlari ichida soliq munosabatlarining ahamiyati o‘sib borayotganligidan kelib chiqadi.

Mazkur fan soliq voqeliklarini chuqur o‘rganish asosida zarur xulosalar chiqarib, ularni amaliyotga tatbiq etish yo‘llarini o‘rgatadi.

“Soliq nazariyasi va tarixi” fani soliq amaliyotidagi eng to‘g‘ri, eng mukammal va eng progressiv voqeliklarni o‘rganib, amaliyot uchun xuddi bir dasturiy amalday yoritib beradi. Nazariya voqeliklarni

amaliyotdan oladi va yana amaliyotdan eng to'g'ri, ma'qul va ilg'or tajribalar olinib, amaliyotga yo'l ko'rsatish uchun o'rgatiladi.

Demak, nazariya amaliyot uchun kerak va amaliyot uchun kompas, barometr, yo'l boshlovchi vazifasini bajaradi. Nazariyasiz amaliyot yo'ldan adashgan yo'lovchidir. Nazariyani chuqur bilgan amaliyotchi har qanday o'zgarishlarda ham ishlab keta oladi va yo'ldan adashmaydi.

«Soliq nazariyasi va tarixi» fanini o'qitishning zarurligi amaliyotda yo'ldan adashmaslik, keraksiz soliqlar bo'yicha o'zgartishlarga yo'l qo'ymaslik, amaliyotda istiqbolli qadamlar tashlash uchun va katta muvaffaqiyatlarga erishish uchun ham zarurdir¹.

«Soliq nazariyasi va tarixi» fani masalalariga doir bilimlarni o'rganish boshqa fanlardan ham xabardor bo'lishni talab etadi. Jumladan, tarix fanlari, iqtisodiy ta'limotlar tarixi va nazariyasi, moliya nazariyasi, davlat moliyasini boshqarish hamda soliqlar va soliqqa tortish yo'nalishidagi fanlar shular jumlasidandir.

Fanning tarixga oid boshqa fanlar bilan bog'liqlik jihati shundan iboratki, «Soliq nazariyasi va tarixi» fanida ham soliqlarning rivojlanish bosqichlari, davrlari, har bir davrda va davlatda amal qilgan soliqlar, ularning tarkibi va tuzilishi, dinamikasi kabilar o'rganiladi. Xususan, fanning iqtisodiy ta'limotlar tarixi bilan bog'liqlik jihati shundaki, har ikkala fan ham o'z predmetida asosan jamiyat taraqqiyoti davrlarida ulardagi muammolarni yechib berishga qaratilgan turli shaxslarning iqtisodiy fikrlarini, g'oyalarini va turli nazariyalarning mohiyatini o'rganadi.

«Soliq nazariyasi va tarixi» fani iqtisodiy nazariya fani bilan chambarchas bog'liqdir va uning maxsus bo'limi, ya'ni chuqurlashtirilgan, kengaytirilgan bo'limdir. Chunki, soliq nazariyasining qonuniyatlari umumiy iqtisodiy nazariya qonuniyatlaridan chetga chiqmasdan, ularga asoslanadi. Shuningdek, mazkur fan «Moliya nazariyasi» fani bilan ham chambarchas bog'liqdir. Chunki, moliya

¹ Yahyoyev Q. Soliqqa tortish nazariyasi va amaliyoti. Darslik (qayta ishlangan). TMI. Fan va texnologiyalar markazi. Toshkent. 2003. 247 b.

uchun ham, soliq uchun ham yagona asos pul munosabatlarining mavjudligidir. Lekin soliq nazariyasi o'ziga xos bo'lgan pul munosabatlarini, ya'ni soliq to'lovchilar bilan davlat o'rtasidagi majburiy pul munosabatlarini o'rganadi.

“Soliq nazariyasi va tarixi” fani soliqlar va soliqqa tortish yo'nalishidagi boshqa barcha fanlar bilan chambarchas bog'liqdir. Mazkur fan o'z predmeti bilan, birinchi navbatda, soliq tizimi va soliqqa tortish asoslari bilan hamnafas bo'lishi lozim. Unda asosan soliqlarning kelib chiqishi, tabiati, iqtisodiy mohiyati, belgilari, funksiyalar hamda soliqqa tortish tamoyillari kabi bilimlar qamrab olinganligi “Soliq siyosati”, “Soliqqa tortish asoslari”, “Iqtisodiyotni soliqlar vositasida tartibga solish”, “Individual daromadni soliqqa tortish”, “Bilvosita soliqqa tortish asoslari”, “Biznesni soliqqa tortish”, “Soliq huquqi”, “Soliq ma'murchiligi” va boshqa shu kabi soliqqa oid fanlar bilan chambarchas bog'liqligini, ushbu fanlarning nazariy poydevori ekanligini anglatadi.

Bundan tashqari, ushbu fan doirasida o'rganiladigan kishilik jamiyatida soliq munosabatlarining yuzaga kelishi va rivojlanishi, soliqlarning iqtisodiy mohiyati va soliqqa tortishning obyektiv zarurligi hamda iqtisodiy munosabatlarda soliqlarning beqiyos o'rni va roli davlat soliq siyosatining ilmiy-nazariy asosini tashkil etadi.

§ 1.2. Fanning predmeti va mazmuni. Fanni o'rganishdagi umumiy va alohida usullar

“Soliq nazariyasi va tarixi” fani soliqlarning nazariy jihatlarini, xususiyatlarini o'rganishdagi asosiy fan hisoblanadi. Fanning predmetiga to'xtalishdan oldin soliq kategoriyasiga qisqacha to'xtalib o'tadigan bo'lsak, soliq kategoriyasi – bu muhim iqtisodiy jarayon bo'lib, uning paydo bo'lishi va amal qilishi kishilik jamiyatining mavjudligi bilan chambarchas bog'liqdir. Soliqlar har bir davlat

faoliyatini moddiy jihatlarini ta'minlaydi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning muhim vositasi hisoblanadi.

Amaliyotda va umuman iqtisodiy fanda soliqlarning mohiyatiga nisbatan turlicha qarashlar mavjud. Shu sababli, ushbu kategoriya har bir davlat tomonidan o'ziga xos tarzda foydalaniladi.

Davlat asta-sekin rivojlanib borishi bilan, uning funksiyalari ham muvofiq ravishda kengayib boradi. Bu esa, soliqlarga nisbatan qo'yiladigan talabning kuchayishiga olib keladi. Shu sababli, soliq tizimi tobora murakkab va ko'p qirrali bo'lib boradi. Kishilik jamiyati rivojlanishi tarixi shuni ko'rsatadiki, davlat ma'muriy boshqaruv bilan shug'ullangan hollarda, uning ehtiyojlari ma'lum darajada saqlanib qoladi, davlatning iqtisodiyotni boshqarish majburiyati paydo bo'lsa, uning xarajatlari va aholidan olinadigan tushumlari ko'payadi. Bunday holatda, soliqlarning shakllari rang-baranglashib boradi.

Har qanday fan o'zining predmetiga ega, ya'ni izlanish obyektiga ega bo'ladi. Masalan, texnologiya fanining predmeti bo'lib kimyoviy moddalar tarkibini o'rganish, mashinasozlik fani uchun mashinalar mexanizmi xarakteristikasi bo'lsa, soliq nazariyasi va tarixi fanining predmeti soliq munosabatlarini (harakatini) o'rganishdir.

Ushbu keltirilgan ta'rifdan ko'rishimiz mumkinki, fan o'z predmetini o'rganishda turli usullarning o'zaro aloqasining nazariy

Soliq nazariyasi va tarixi fanining predmeti – bu soliq to'lovchilarning majburiy to'lovlari bo'yicha davlat byudjeti bilan iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarining nazariy jihatlarini o'rganishdan iborat

jihatlarini o'rganar ekan soliq to'lovchilar va uni o'zlashtiruvchi, davlat byudjeti, majburiy to'lovlar, moliyaviy munosabatlar kabi elementlarning o'zaro iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonlarining nazariy jihatlarini, qirralari keng ko'lamda o'rganiladi.

Fanning mohiyati shu o'rtadagi moliyaviy munosabatni, ya'ni soliq to'lovchi bilan davlat o'rtasidagi munosabatni chuqur o'rganish, soliq munosabatlarida qatnashuvchi

tomonlarning iqtisodiy manfaatini e'tiborga olish, muvozanatni saqlash kabi munosabatlarni tashkil qilish tushuniladi. Bu muvozanatni saqlashda, tomonlar adolatlilik tamoyiliga amal qilishi zarur.

Fanning predmetini chuqur o'rganish shuni ko'rsatadiki, munosabatlarda bir tomonlama adolatlilik munosabati bo'lguday bo'lsa, ikkinchi tomon unga javoban o'z daromadlari va boshqa soliq obyektlarini har xil yo'llar bilan yashiradi. Bunday hollarda, har qanday huquqiy hujjatlarning ham kuchi yetmay qoladi. Daromadlarni, soliq obyektlarini yashirish holati ham munosabatlarni buzadi. Fanni chuqur o'rganish orqali amaliyotda soliq tushumlari rejalarini muvaffaqiyatli bajarish vazifasiga ham erishish mumkin.

“Soliq nazariyasi va tarixi” fanining predmeti soliq munosabatlarini o'rganish bo'lsa, soliqqa tortish fanida esa soliqlar mexanizmini har tomonlama o'rganishdan iboratdir.

Fanning predmeti soliq voqeliklari va pul munosabatlarini o'rganishdan iborat bo'ladi. Bu pul munosabatlari soliq to'lovchilar (yuridik va jismoniy shaxslar) bilan soliqni o'z mulkiga aylantiruvchi (soliq oluvchi) davlat o'rtasidagi munosabatlardir.

Fanning mohiyati shu o'rtadagi munosabatni chuqur o'rganish, ularni to'g'ri tashkil qilishni ta'minlashdir. To'g'ri tashkil etish - deganda soliq munosabatida qatnashuvchi tomonlarning iqtisodiy manfaatini e'tiborga olish, muvozanatni saqlash kabi munosabatlarni tashkil qilish tushuniladi. Bu muvozanatni saqlashda tomonlar adolatlilik va insoflik tamoyillariga amal qilishi zarur.

Fanning vazifasi – soliq mutaxassisi va boshqa soliq idoralari xodimlarini nazariy jihatdan qurollantirish hamda amaliyotda adashmaslik uchun yo'l-yo'riqlar ko'rsatishdan iboratdir. Shuningdek, chet el soliq amaliyotini o'rganish va taqqoslash asosida tegishli xulosalar ishlab chiqish, ularning ish tajribalarini o'zimizning amaliyotga moslab zarur joylarini tatbiq etishdan iboratdir.

Demak, fanning asosiy vazifasi yuqori malakali soliq mutaxassislarini tayyorlashda ularni ham nazariy, ham amaliy jihatdan uslubiy qo'llanmalar bilan ta'minlashdir.

Har bir fanning predmetini shakllanishi bilan birgalikda, uning ilmiy bilish usullarining qaror topishi bilan ham bog'liq. Har qanday fanni o'rganishdagi usullar umumiy tavsifga ega, lekin har bir fan o'z predmetidan kelib chiqib, o'zining ilmiy bilish usullariga ega. Shuning uchun fanni o'rganishdagi usullar umumiy va alohida usullarga bo'linadi.

Tabiat, jamiyat va tafakkurning rivojlanish qonunlarini o'rganishning birdan-bir to'g'ri ilmiy usuli dialektik usuldir. Shuning uchun, ham ushbu ilmiy bilish usuli barcha fanlarning, shu jumladan, "Soliq tarixi va nazariyasi" fanining ham nazariy va metodologik asosini tashkil etadi. Dialektik usul shuni ko'rsatadiki, rivojlanish quyidan yuqoriga qarab sodir bo'ladi. Bilish esa oddiydan murakkabga tomon rivoj topib boradi. Shuning uchun, ushbu usul tadqiqotning induksiya va deduksiya usullarini o'z ichiga qamrab oladi.

Xususiy, yakka fakt olinib, uning asosida umumiy qoida hosil qilinadigan bo'lsa – bu induksiyadir. Avval, boshdanoq barcha xususiy hollarni o'z ichiga olgan umumiy qoida hosil qilinsa bu – deduksiyadir. Shu bilan, birga barcha iqtisodiy fanlar kabi "Soliq nazariyasi va tarixi" fanining ham o'ziga xos ilmiy bilish usullari mavjud. Ulardan biri ilmiy abstraksiya usulidir. Ilmiy abstraksiya usulining mohiyati shundan iboratki, bunda tahlil paytida obyektning faqat bir tomoniga, o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tibor qaratiladi va xalaqit berishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali unsurlarning ta'siri e'tiborga olinmaydi.

"Soliq nazariyasi va tarixi" fani, shuningdek, o'z predmetini o'rganishda nazariy tahlil va sintez usulidan ham foydalanadi. Tahlil – bu o'rganilayotgan butun obyektни qismlarga ajratish va ularni izchillik bilan tahlil qilish bo'lsa, sintez esa o'rganilgan qismlardan olingan

xulosa va natijalarni bir butun yaxlit jarayon deb qarab, umumiy xulosa chiqarishdir. Soliqlarga doir murakkab nazariy masalalar mana shu yo'l bilan o'rganiladi.

Fanning o'z predmetini o'rganishda makroiqtisodiy va mikroiqtisodiy holda tahlilni qo'shib olib borish muhim o'rin tutadi. Soliqlarning nazariy masalalarini mikroiqtisodiy jihatdan o'rganishda iqtisodiyotning boshlang'ich bo'g'ini bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar nuqtayi nazaridan, ular bilan davlat byudjeti o'rtasidagi munosabatlar tadqiq etilsa, makroiqtisodiy jihatdan tahlil etishda esa, davlat miqyosida, ya'ni soliqlarning nazariy masalalari makroiqtisodiy darajada o'rganiladi.

Shuningdek, fan o'z predmetini o'rganishda taqqoslash, statistik, grafik usullaridan ham foydalanadi. Jumladan soliqlarni davrlar bo'yicha taqqoslash, ulardan tushumlarni jadvallar orqali ifodalash, o'zgarishlarni aniqlash, ularga nazariy jihatdan baho berish, soliqlarning boshqa iqtisodiy kategoriyalarga ta'sirini grafik usulida tasvirlash va shu kabilardir. Masalan, soliqlar o'zgarishini yalpi talab va yalpi taklifga ta'sirini mana shu usul bilan ifodalash mumkin.

§ 1.3. Fanning kadrlarni tayyorlash va ilmiy tadqiqotlarni o'tkazishdagi o'rni va ahamiyati

Soliq xizmati xodimlari o'zlariga soliqqa oid qonun hujjatlarida yuklangan vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishlari uchun faqat amaliy jihatdan soliqlarni bilibgina qolmasdan, soliqlarning kelib chiqishi tabiati, mohiyati, belgilari, funksiyalari, ularning obyektiv zarurligi, davlatning soliq siyosati, soliqlar tizimi, soliqqa tortish tizimi, soliq mexanizmi, soliq ma'murchiligi, soliq idoralari tizimi va boshqalar kabi nazariy masalalarni chuqur bilishlari zarur.

Buning uchun esa "Soliq nazariyasi va tarixi" fanini chuqur o'rganish kerak. Shuni nazarda tutish zarurki, Leonardo Da Vinchi aytganidek: "Nazariya qo'mondon, amaliyot askarlardir". Nazariya

amaliyotni to‘g‘ri yo‘lga boshlovchi kompasdir. Nazariyani shakllanishi bevosita amaliyotning to‘g‘ri yo‘naltirilishini ta‘minlab beradi.

Har qanday vazifalarni kadrlar hal qiladi. Shuning uchun, ular chuqur nazariy bilimga va kasb mahoratiga ega bo‘lishlari zarur. Fanning mazmunini chuqur egallagan har qanday mutaxassis soliqnlarni o‘rganishda va ularni hayotga to‘g‘ri va to‘liq tatbiq etishda adashmaydi. Shunday ekan, bu fan soliq xizmati xodimlari, soliq sohasi vakillari, kadrlar uchun o‘zlarining ilmiy salohiyatlarini oshirishda katta rol o‘ynaydi.

Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini takomillashtirish maqsadida quyidagi soliqqa oid qonun hujjatlar mazmun-mohiyatini chuqur tahlil qilib o‘rganish soliq xizmati xodimlari uchun muhim hisoblanadi:

- O‘zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Soliq kodeksi;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 18-iyuldagi “Soliq ma‘muriyatchiligini tubdan takomillashtirish, soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning yig‘iluvchanligini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5116-son Farmoni;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-iyundagi “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi PF-5468-son Farmoni;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 26-sentyabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining soliq siyosatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5837-son Farmoni;
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 30-oktyabrdagi “Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” PF-6098-son Farmoni;

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 10-iyuldagi “Soliq ma‘muriyatchiligini takomillashtirish bo‘yicha qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4389-sonli qarori;

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 28-avgustdagi “Davlat soliq xizmati organlari faoliyatini huquqiy tartibga solishni yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi 677-sonli qarori.

Shuningdek, “Soliq nazariyasi va tarixi” fanining kadrlarni tayyorlashdagi o‘rni va ahamiyati shundan iboratki, bo‘lajak davlat soliq xizmati organlarining rahbar va mas‘ul xodimlari yoki umuman olganda, davlat va xo‘jalik boshqaruvi organlarining rahbar va mas‘ul xodimlari tomonidan amaliyotda har qanday vaziyatda va qisqa muddatda soliq sohasida oqilona qarorlar qabul qilishda mazkur fan doirasida o‘zlashtiriladigan bilimlar muhim ahamiyat kasb etadi.

Xodimlar tomonidan soliqqa oid tegishli normativ-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqishda soliqlarning kelib chiqishi va tabiati, shuningdek, tarixda soliq sohasida yuzaga kelgan munosabatlar, ro‘y bergan tarixiy voqea va hodisalarni inobatga olish va ular asosida ishlab chiqish hamda takliflar shakllantirish hozirgi davr talabidir.

Soliq sohasida yetishib chiqadigan malakali kadrlar va mutaxassislar tomonidan fan doirasida olgan nazariy, huquqiy, uslubiy va tarixiy bilimlari hamda amaliy ko‘nikmalari hozirgi kundagi soliq munosabatlarini samarali tartibga solishda va ularga obyektiv baho berish orqali tegishli xulosalar chiqarishda fanning o‘rni va ahamiyati juda muhimdir.

Talabalar tomonidan “Soliq nazariyasi va tarixi” fani doirasida soliqlar va soliq munosabatlariga oid olingan bilimlari asosida soliq munosabatlarini samarali boshqarishda nafaqat davlat, hukumat, fiskal organlar manfaati nuqtayi nazaridan, balki fuqaro, tadbirkorlik subyekt, xo‘jalik yurituvchi subyekt – soliq to‘lovchilar manfaati nuqtayi nazaridan fikr va mushohada yuritish hamda manfaatlar uyg‘unligini ta‘minlashda sezilarli hissa qo‘shadi. Ayniqsa, talabalar tomonidan

hozirgi kunga qadar shakllangan soliqqa tortish nazariyalari yuzasidan bilimlarni mukammal egallashi kelajakda mamlakatimizning soliq siyosatini oqilona amalga oshirishda munosib xizmat qiladi.

“Soliq nazariyasi va tarixi” fanining ilmiy tadqiqotlarni o‘tkazishdagi o‘rni va ahamiyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, ma’lumki, nafaqat soliqqa doir, balki boshqa soha va yo‘nalishlardagi ilmiy tadqiqot ishlarining avvalida, tanlangan tadqiqot mavzusining ilmiy nazariy jihatlari, o‘rganilganlik darajasi, soha olimlari va mutaxassislarining qarashlari, g‘oyalari, shakllangan maktablarning yondashuvlari, ilmiy izlanishlari tahlil qilinadi va sharhlanadi hamda ularga tayangan holda ilmiy ishning keyingi bosqichlari tadqiq etiladi. Shuning uchun ham mazkur fan doirasida olingan bilimlar soliqqa doir har qanday ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirishda asos va poydevor sifatida xizmat qiladi.

Bundan tashqari, fanning ilmiy izlanishlarni olib borishdagi o‘rni va ahamiyatiga zarurat sifatida yondashuv maqsadga muvofiq. Buning asosiy sababi fan tarkiban soliqqa oid eng asosiy, zaruriy va tayanch mavzularni qamrab olgan.

Ta’kidlash joizki, fan soliq sohasidagi birinchi umume’tirof etilgan ta’limotlarning mazmun-mohiyati, soliqqa tortishning umumiy, xususiy va zamonaviy nazariyalarga asos solgan olimlarning ilmiy izlanishlari va ularga berilgan sharhlar asosida shakllantirilgan. Bu ham o‘z navbatida, “Soliq nazariyasi va tarixi” fanining ilmiy tadqiqotlarni o‘tkazishdagi o‘rni va ahamiyati nechog‘lik muhimligidan dalolat beradi.

Birinchi bob bo‘yicha o‘zini o‘zi nazorat qilish uchun savollar:

1. “Soliq nazariyasi va tarixi” predmeti va obyektini tushuntirib bering.
2. “Soliq nazariyasi va tarixi” fanini o‘qitishning obyektiv zarurati nimada?
3. “Soliq nazariyasi va tarixi” fani nimani o‘rgatadi?
4. “Soliq nazariyasi va tarixi” fanining vazifalari nimalardan iborat?

5. Fanning nazariy asosi nimalardan iborat?
6. “Soliq nazariyasi va tarixi” fani qanday fanlar bilan o‘zaro bog‘liq?
7. Fanning soliq mutaxassislarini tayyorlashdagi roli qanday?
8. Fanning ilmiy tadqiqotlarni o‘tkazishdagi o‘rni va ahamiyatini izohlab bering.
9. Fanni o‘zlashtirishda qanday umumiy usullardan foydalaniladi?
10. Fanni o‘zlashtirishda qanday alohida usullardan foydalaniladi?

Test savollari:

1. “Soliq nazariyasi va tarixi” fanini o‘qitishning zarurligi nimada?

- a) Bozor iqtisodiyoti munosabatlari ichida soliq munosabatlarining ahamiyati o‘ziga borayotganligidan kelib chiqadi;
- b) Soliq to‘lovchilarning majburiy to‘lovlari bo‘yicha davlat byudjeti bilan iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarining nazariy jihatlarini o‘rganishdan iborat;
- c) Fuqarolar bilan davlat o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish;
- d) Soliqlarning joriy etilish prinsiplarini nazariy tahlil qilish.

2. “Soliq nazariyasi va tarixi” fanining predmeti nimani o‘rgatadi?

- a) Soliq to‘lovchilarning davlat byudjeti bilan iqtisodiy munosabatlarga kirishish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari va qonuniyatlarini nazariy jihatlarini o‘rgatadi;
- b) Soliq to‘lovchilar bilan davlat byudjeti o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni o‘rgatadi;
- c) Soliq to‘lovchilari bilan davlat byudjeti o‘rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlarni o‘rgatadi;
- d) Soliq to‘lovchilar bilan davlat byudjeti o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rgatadi.

3. Soliq to‘lovchi bilan davlat o‘rtasidagi munosabatni chuqur o‘rganish ularning iqtisodiy manfaatini e‘tiborga olish,

muvozanatni saqlash kabi munosabatlarni tashkil qilishanglatadi. Nuqtalar o‘rniga kerakli so‘zlarni qo‘ying?

- a) Fanning mohiyatini;
- b) Fanning predmetini;
- c) Fanning vazifasini;
- d) Fanning zarurligini.

4. “Soliq nazariyasi va tarixi” fanini o‘rganishning umumiy usullariga qaysi usullar kiradi?

- a) Induksiya va deduksiya, ilmiy abstraksiya;
- b) Dialektik, grafik, jadval;
- c) Ilmiy izlanish, statistika;
- d) Dialektik, taqqoslash.

5. “Soliq nazariyasi va tarixi” fani quyidagi qaysi fanlar bilan o‘zaro bog‘liq?

- a) Iqtisodiy ta’limotlar tarixi, iqtisodiyot nazariyasi, moliya, davlat byudjeti;
- b) Soliq tarixi, soliq huquqi, marketing;
- c) Soliqlar va soliqqa tortish, sug‘urta;
- d) Soliq menjmenti, davlat byudjeti, tarix.

6. Fanni o‘rganishning alohida usullariga qaysi usullar kiradi?

- a) Jadval, grafik taqqoslash, analiz va sintez, statistika;
- b) Dialektik, statistik, ilmiy abstraksiya;
- c) Analiz va sintez, mantiqiy fikrlash, deduksiya;
- d) Jadval, ilmiy abstraksiya.

7. “Soliq nazariyasi va tarixi” fanining vazifasi nimadan iborat?

- a) Mutaxassis kadrlarni nazariy bilimlar bilan qurollantirish;
- b) Muvozanatni saqlash kabi munosabatlarni tashkil qilishni anglatadi;
- c) Fuqarolar bilan davlat o‘rtasidagi munosabatni o‘rganish;

d) Soliq to'lovchi bilan davlat o'rtasidagi iqtisodiy manfaatini e'tiborga olish.

8. Soliqlarning ilk ko'rinishlari qanday bo'lgan?

- a) Qurbonlik, natura va mehnat;
- b) Oltin tangalar va kumush pullari;
- c) Qimmatli qog'ozlar va qimmatbaho tolalar;
- d) Mo'ynalar va oltin tangalar.

9. "Soliq nazariyasi" fanining o'rganish usullariga bo'linadi.

Nuqtalar o'rniga kerakli so'zlarni qo'ying?

- a) Umumiy va alohida usullar;
- b) Dialektik va ilmiy abstraksiya;
- c) Induksiya va ilmiy abstraksiya;
- d) Dialektik va jadval.

10. Induksiya usuli nima?

- a) Fanni o'rganish usullaridan biri bo'lib, yakka faktdan umumiy xulosa tomon o'rganish degan ma'noni anglatadi;
- b) Fanning o'rganish usullaridan biri bo'lib, umumiy xulosalardan yakka xulosalar chiqarishni anglatadi;
- c) Fanni o'rganish usullaridan biri;
- d) Soliq elementlaridan biri.

2-BOB. QADIMGI DUNYO DAVLATLARIDA SOLIQ MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI

§ 2.1. Qadimgi Rimda soliq munosabatlarining o‘ziga xos xususiyatlari

Qadimgi Rimda soliq munosabatlari tarixiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, soliqsiz yoki kam soliqlar amal qilgan, shuningdek, juda yuqori (og‘ir) soliqlar ham mavjud bo‘lgan davrlarni ko‘rish mumkin.

Rim imperiyasidagi soliq munosabatlari tarixini ikki davrga bo‘lsa bo‘ladi²:

- davlat respublika sifatida Rim Senati tomonidan boshqarilgan davr (miloddan avvalgi 30 yilgacha);

- imperiya davri, u milodiy 476-yilda barham topgan.

Dastlab respublikada soliqlar deyarli bo‘lmagan. Rim imperiyasi tashkil topgan davrdan boshlab dastlabki ikki yuz yil mobaynida davlatning aholiga soliq yuki o‘rtacha darajada bo‘lgan. Hokimiyatning yuqori pog‘onasidagi ko‘plab amaldorlar o‘z shaxsiy daromadlari hisobidan davlat xarajatlarini qoplashda misli ko‘rilmagan saxiylik ko‘rsatganlar. Eng katta xarajat talab qiluvchi armiyani moliyalashtirish badavlat fuqarolar, mulkdorlar tomonidan amalga oshirilgan. Ular armiyada bir yil tekinga xizmat o‘tashgan.

Ixtiyoriy mehnat davlatning barcha tuzilmalarini qamrab olgan. Xatto senatorlar ham maoshsiz ishlaganlar.

² Леонова Л.Г. История и теория налогообложения, РФ “Тихоокеанский государственный университет” Хабаровск Издательство ТОГУ: 2016 с 4.

Bilvosita savdo soliqlari respublika uchun zarur bo'lgan daromadlarning katta qismini tashkil qilgan. Dastlab soliqlar eksport va import bojlaridan iborat bo'lgan. Savdoning ko'p qismi portlar orqali o'tganligi sababli, soliq "portoriya"³ deb nomlangan. Rimliklar yangi mustamlakalarni istilo etganda, ularga o'zlarining soliq tizimini joriy qilgan. Ispaniyada import boji 2 %ni tashkil etgan, Sitsiliya, Afrika va Albaniyada esa – 5 %dan undirilgan.

Rim imperiyasida quyidagi soliqlar amal qilgan⁴:

Qul solig'i – har bir qulni sotishdan 2 foizlik savdo solig'i undirilgan. Qullar ozod qilinganida, har bir qul qiymatidan 5 foiz undirilgan. Qul savdosi juda katta daromad manbai hisoblangan. Masalan, Delos portida 120 ming qulni qabul qilish imkoniyati mavjud bo'lgan. Tinchlik davrida asosiy qul yetkazib beruvchilar qaroqchilar va kreditorlar hisoblangan.

Dengiz qaroqchiligi birinchi triumvirat davrida (miloddan avvalgi I asr o'rtalari) avjiga chiqqan. Kredit muddati tugagandan so'ng qarzdorga bir oylik imtiyozlar berilib, agar qarz to'lanmasa, sud qarzdorni kreditorga topshirgan va uni uyda zanjirband qilib 60 kun ushlab turgan.

³ Charles Adams. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization, Second edition, Madison Books: Lanham, New York, Oxford 1999, p. 79.

⁴ Леонова Л.Г. История и теория налогообложения, РФ "Тихоокеанский государственный университет" Хабаровск Издательство ТОГУ: 2016 с 5.

Harbiy soliq – harbiy xarajatlarni qoplash maqsadida respublika hukmdorlari urush solig‘i – “tributum”ni joriy etishga qaror qilgan. Bu soliq har xil tovarlardan yig‘iladigan o‘lpon ko‘rinishida bo‘lgan. Urush solig‘i bazasi har 5 yilda ro‘yxatga olish paytida baholanadigan aktivlar orqali shakllantirilgan. Daromadni e‘lon qilmagan fuqarolar qullikka mahkum qilinishi mumkin bo‘lgan. Bunday qarorni esa ro‘yxatga oluvchi qabul qilgan. Rimning urush solig‘i yunonlarning “eisphora”siga o‘xshar edi.

Hashamatli tovarlar uchun soliq.

Hashamatli tovarlarga zargarlik buyumlari, ayollarning qimmatbaho kiyimlari, qimmatbaho aravalar kirgan. Soliq to‘lovi bozor narxidan 10 barobar qimmatroq bo‘lgan. Bunga qo‘shimcha ravishda, badavlat fuqarolar armiyani saqlash uchun davlatga kredit berishga majbur bo‘lgan.

Rimda soliq yig‘uvchilar.

Huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari (senzorlar) respublikadagi eng muhim amaldorlar hisoblangan. Ular urush soliqlarini yig‘ish uchun mulklarni baholagan. Bu lavozimlarni sobiq senatorlar va konsullar, keksa siyosatchilar egallagan. Ular Rimning barcha fuqarolar assambleyasi tomonidan saylanar va senatorlarni tayinlash va lavozimidan ozod qilish vakolatiga ega bo‘lishgan.

Miloddan avvalgi II asr o'rtalariga kelib urush solig'i bekor qilingan. Bunga sabab, viloyatlar o'z armiyasini qo'llab-quvvatlay olmagan. Keyingi 400 yil davomida rimliklar bevosita soliqlarni to'lashdan ozod qilingan.

Shimoliy va sharqiy viloyatlarda rimliklar soliq yig'ishning yangi usullarini qo'llay boshlagan. Buning natijasida Rim imperiyasi yunonlarga qaraganda ancha uzoqroq hukm surdi. Shunga qaramay, o'lpon yig'ish tizimi bir qator kamchiliklarga ega edi. Uni nazorat qilish qiyin bo'lib, turli qo'zg'olonlarni keltirib chiqarar edi. Ossuriyaliklar tomonidan soliq siyosatiga qarshi qilingan isyonlarini bostirish uchun katta mablag' sarflanar edi. Shahar yoki viloyat qo'zg'olonchilarini bostirishning yagona yo'li – ularni o'ldirish bo'lgan, lekin bu soliq to'lovchilar sonining kamayishiga olib kelgan.

Rimliklar o'lpon yig'ish tizimining o'rniga provinsiya tuzish tizimidan foydalanganlar. Har bir viloyatga hukmdor tayinlab, ularga kuchli armiyalar, ya'ni qo'shinlar hamda vakolatlar berilgan. Bunday tizim Ossuriyaliklarning olib borayotgan soliq siyosatiga qaraganda tartibli edi.

Rimning o'lpon yig'ish tizimi Misr yoki Yunonistondan ko'ra adolatliroq edi. Rimliklar o'zlari uchun bir xil soliqlarni joriy etgan edilar.

Rimliklar uzoq vaqt Sitsiliya bilan yaxshi munosabatda bo'lgan va mazkur viloyatning soliq tizimiga aralashmagan. Biroq, shunday hukmdorlar bo'lganki, ular qonunga zid ravishda soliq stavkalarini oshirib, soliq yig'uvchilarning ishiga aralashgan va ba'zi hollarda yig'ib berilgan soliqlar uchun ustama ham talab qilishgan. Gubernator Verres shunday hukmdorlar jumlasiga mansub. U korrupsiyada ayblanib, unga antiqa jazo, ya'ni Sitsiliya aholisidan qo'shimcha uchta soliqni yig'ishni topshirilgan, xususan, biri o'zi uchun, ikkinchisi armiya uchun, uchinchisi ushbu ta'magirlik ishlarini ko'rib chiqayotgan sudga pora uchun.

Rim imperiyasi qulashi ibtidosi Ispaniyadan boshlangan. Boshda rim legionlari shu hududdan undiriladigan yig'imglar evaziga tirikchilik o'tkazgan. Rimdan yordam kelmagan.

Senat tomonidan yollangan korrupsionerlar soliq yig'uvchilarning eski kemalariga har xil lash-lushlarni ortib, Ispaniyaga jo'natadi. Kemalar yarim yo'lda suvga cho'kadi va soliq yig'uvchilar kemalari va yuklarining qiymatini qoplash uchun Ispaniyadagi vakillardan pul talab qilgan.

Miloddan avvalgi II asrda kelib chiqishi aristokratlardan bo'lgan rim ishbiarmonlari Rim hokimiyatini egallab oladi. Senatning vakolatlari cheklanadi. Yangi zabt etilgan viloyatlarda birinchi bo'lib daromadli lavozimlarni egallab olgan ko'plab soliq yig'uvchilar bo'lgan. Ular xalq orasida Publikani deb nomlangan edi. Ular hududlarda Rim fuqarolarining umumiy yig'inlari hisobidan saylanar edi⁵. Ularning shafqatsizligi tufayli rimliklarni chirkin, hunuk deb atash boshlanadi. Aristokratik Senat oddiy odamlarni qabul qilmadi, Assambleya esa qonunlar qabul qilish vakolatiga ega emasdi. U qonunlarga faqat veto qo'yishi mumkin edi. Taxminan eramizdan avvalgi 130 yillarda Assambleyaga qonunlarni qabul qilish vakolati berilgan bo'lib, bu amaliyot bir necha yil davom etadi va tez orada bekor qilinadi. Faqatgina ikkita qonun qoladi: Rim kambag'allari uchun tekin non tarqatish va boy Yunoniston hamda Decumaning boshqa provinsiylaridagi yangi soliq tizimi saqlab qolinadi yoki Rim Senati soliq shartnomalari o'rini hosildan olinadigan 10 foizli soliq egallaydi.

Bu soliqlar faqat rimliklar tomonidan undirilgan va oldindan ko'p miqdorda yig'ilgan. Ularni yig'ish uchun rimliklar o'ziga xos mexanizm yaratgan. Ya'ni, "societates publicanorum" deb nomlanuvchi korporatsiyalar aksiyalari Rimdagi forumda sotilgan. Publikani aksiyalari barqaror daromad bilan kafolatlangan edi. Shu bilan birga, hech kim Publikanilarning faoliyatiga aralashmagan. Sitseron ular

⁵ Леонова Н. Г. История и теория налогообложения учеб. пособие / Изд-во Тихоокеан гос ун-та. 2016. - 84 стр.

haqida shunday yozgan: “yaxshi siyosat yuritish va ezgu-niyatni ifoda etish publikaniga xalaqit beradi. Basharti biz ularga qarshilik qiladigan bo‘lsak, unda biz bir-birimizdan va davlatdan begonalashamiz... boshqa tarafdin esa, agar biz har bir vaziyatda ularga hayrixohlik ko‘rsatadigan bo‘lsak, unda biz o‘zimiz himoya qilishimiz kerak bo‘lgan insonlarning farovonligi va manfaatlarini barbod qilamiz”.

Rodos va Rim haqidagi hikoya antik davrning eng mashhur soliq hikoyalaridan biri hisoblanadi. Unga ko‘ra Rodosdagi Delos portida soliq stavkalari kamaytiriladi. Bunda soliq 2 %ni tashkil qiladi. Buning natijasida Rodosda yil davomida savdo hajmi 85 %dan oshadi. Rim byudjeti yillik tushumlari 1 million kumush draxmadan 150 ming draxmaga tushadi.

Savdogarlarga joriy etilgan 2 foizlik soliqni bekor qilish uchun qo‘zg‘olon ko‘tariladi. Qolgan viloyatlarda ham qo‘zg‘olonlar tez-tez bo‘lib turardi. Hozirgi Turkiyadagi viloyatni boshqargan Buyuk Mitridat bu qo‘zg‘olonlardan birining markazida bo‘lgan. Bir kunda imperiyaning ko‘plab shaharlarida 80 ming Rim Publikanisi o‘ldiriladi. Mitridat to‘langan 5 yillik soliqlarni qaytarib olishga harakat qiladi. To‘rt yillik urushdan so‘ng general Sulla isyonchi kuchlarni mag‘lub etadi va “Men vandalizm qilmayman. Men sizni endi besh yilga to‘lanadigan soliq miqdorini to‘lashga majbur qilaman. Qolaversa, siz bilan bo‘lgan urush xarajatlarini menga to‘lashingiz kerak⁶” deydi.

Bu pulni yig‘ish uchun Sulla “maxsus agentlar” institutini tuzadi. Bu soliqlarni yig‘ish vakolati imperium yoki lektorlarga topshirilgan. Sulladan keyin qudratli sarkarda Pompey sharqiy viloyatlarga ham soliqlarni keskin oshiradi, bularga jon boshidan olinadigan soliq, uy xo‘jaligi solig‘i, harbiy maqsadlar uchun mol-mulkni musodara qilish kabilar kiradi.

⁶ Charles Adams. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization, Second edition, Madison Books: Lanham, New York, Oxford 1999

Keyingi unutilmas hukmdor Yuliy Sezar bo'lib, u provinsiyalarda tinchlikni og'ir tovlamachilik bilan emas, faqat o'rtacha soliqlar yordamida o'rnatish mumkin⁷, deb hisoblar edi.

U shaharlar bilan soliqlar to'g'risida shartnomalar tuzadi, ularda soliqlar yig'iluvchanlik darajasiga qarab bir qator soliq imtiyozlari ham nazarda tutilgan. Yuliy Sezar davrida oxirgi 150 yil ichida birinchi marta sharqiy viloyatlar bilan munosabatlar yaxshilanadi.

Ammo miloddan avvalgi 44 yilning mart oyida Sezarning o'ldirilishi Sharq bilan munosabatlar yomonlashuviga olib keladi. Brut shaharlarni talaydi, soliq to'lashdan bosh tortgan va o'z mulkini unga berishni istamaganlarni o'ldiradi.

Rodosda barcha kemalar qo'lga olinadi, o'lim xavfi ostida bo'lgan odamlar zargarlik buyumlaridan voz kechadi.

Mark Antoniy Brutni qo'llab-quvvatlagan barcha shaharlarga nisbatan soliqlarni 2 baravar oshirishni buyurdi. Aktium jangidan so'ng Oktavian Avgust hukumatning vakillik organini tarqatib yuboradi. 1500 yil davomida Rim Sezarlar hukmronligi ostida bo'ladi.

Avgust Sezarlarning eng ko'zga ko'ringanlaridan hisoblanadi. U imperator maqomining o'rniga "Birinchi fuqaro" maqomini qabul qiladi, soliq oqimlari yo'nalishini o'zgartirib, respublika hokimiyatini yo'q qiladi.

U Rim hukumatining shaklini o'zgartirmaydi, Senat hukmronlik qilishda davom etadi, lekin Avgust amalda imperator bo'lib qolaveradi.

⁷ Леонова Н. Г. История и теория налогообложения учеб пособие / Изд-во Тихоокеан гос ун-та. 2016.

Avgust soliq idorasini tuzadi va Publikani institutini tugatadi. U shahar va viloyatlar bilan soliq shartnomalarini tuza boshlaydi.

Bilvosita soliqlar g'ayratli ishbilarmonlar tomonidan yig'ilgan. Ular vatanparvarlik g'oyasi ostida tekin ishlagan.

Soliqlar mahalliy aholi tomonidan aholini ro'yxatga olish asosida yig'ilgan. Aholini ro'yxatga olish soliq bazasini hisoblash uchun amalga olishar edi. Shaharlarga o'z soliqlarini belgilash huquqi berilgan.

Askarlarning nafaqasini ta'minlash uchun Avgust stavkasi 5 % bo'lgan meros solig'ini joriy qiladi. Bolalar va xotinlarga berilgan sovg'alar soliqqa tortilmas edi.

Rimda savdo solig'i barcha tovarlar uchun 1 % va qullar uchun 4 % miqdorida qo'llanar edi. Avgust vafotidan keyin sotishdan olinadigan soliq ikki baravarga qisqartirildi. Milodiy 40 yilda Kaligula⁸ bu soliqni butunlay bekor qildi.

Rim dunyosining ikki yuz yil davom etgan buyuk davri milodiy 180 yilda Mark Avreliyning o'limi bilan yakunlanadi. Mazkur davrga kelib davlat xazinalari tugaydi, Mark davlat xarajatlarini qoplash uchun shaxsiy aktivlarini kim oshdi savdosiga qo'yadi. Bir tomondan askarlar maoshni oshirishni talab qilsa, boshqa tomondan fuqarolar soliqlarni kamaytirishni talab qilishar edi. Markning oxirgi xatosi eng qobiliyatli fuqarolarni emas, balki o'g'lini taxtga tayinlash bo'lgan. O'g'li o'z maslahatchisi tomonidan o'ldiriladi.

Shu davrdan boshlab Rim uchun shafqatsizlik va qon to'kilish asri boshlanadi. Soliq to'g'risidagi manbalar yozuvlari yoqib yuboriladi. Imperatorlarning mulki auksionda sotiladi. Omon qolish uchun hukumat daromad olishning to'rt usulini qo'llaydi⁹:

1. Qo'shimcha emissiyani amalga oshirish;
2. Ibodat solig'i joriy etish;
3. Meros solig'i joriy etish;

⁸ Rim imperatori. Yuliy-Klavdiy avlodi vakili. Eramizdan avvalgi 37-41 yillarda Rim imperiyasini boshqargan.

⁹ Charles Adams. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization, Second edition, Madison Books: Lanham, New York, Oxford 1999 p. 79.

4. Urush o'ljalari.

Bu yo'llarning barchasi Diokletian tomonidan faol ishlatila boshlangan. U hokimiyatga iqtisodiy betartiblik sharoitida keladi, ya'ni soliq yig'uvchilar qadsizlangan pulni olmagan, askarlar esa u pulda maoshlarini olishni xohlamagan davr bo'lgan. Dengizlar qaroqchilar tomonidan nazorat qilingan, aholi tomonidan tez-tez g'alayonlar bo'lib turgan. Dehqonlarni soliq yig'uvchilar uylaridan haydab chiqarishgan. Davlat yana qul mehnati va musodara choralariga qaytgan.

Bunday vaziyatda Diokletian imperiyada favqulodda holat e'lon qiladi. U narxlarni muzlatishni buyuradi, natura shaklida soliq yig'ishga o'tadi. Ya'ni ibtidoiy soliq shakliga qaytiladi. Soliq yig'ish uchun aholini ro'yxatga olish o'tkaziladi.

Rasmiylar tomonidan aholi o'z mol-mulki salohiyatidan kelib chiqib qancha soliq to'lashi kerakligi hisoblangan.

Dinor o'lchovi "iugum" deb nomlangan ishlab chiqarish birligi bilan almashtirilgan. U 12,5 akr (1 akr 0,4047 gektarga teng) eng yaxshi yerga, 25 gektar birinchi toifali yerga va 37,5 akr ikkinchi toifali yerga teng bo'lgan.

Xalqaro soliqqa tortishi bo'yicha soliq maslahatchisi, 20-asrning taniqli iqtisodchisi Ch.Adams aytganidek, bunday tizim bugungi kundagi daromad solig'i tizimidan ko'ra sodda edi. Bu tizim o'sha paytda kuchli byurokратиyani yuzaga keltirdi. Ko'pgina tarixiy manbalarda Rimda soliq to'lovchilarga qaraganda soliq yig'uvchilar ko'proq bo'lganligi ta'kidlanadi. Imperiya fuqarolarining

avval boshdan mavjud bo'lgan erkin harakatlanish huquqi cheklangan edi. O'zining soliq tizimi yo'lida Diokletian o'z vatandoshlarini 1000 yil davomida amal qilgan huquqlaridan mahrum qildi. Dehqonlar va ularning bolalari o'z yerlarida qolishlari shart edi. Shunday qilib, Rim imperiyasi totalitarizm botqog'iga botib ketdi.

Har yili sentyabr oyida hukumat har bir "iugum" uchun soliq stavkalarini e'lon qilardi. Hech kim qanday soliq to'lanishi kerakligini oldindan bilmas edi. U islohotlar boshlanganini va soliqlar sonini kamaytirganligini e'lon qiladi, lekin soliq stavkalarini oshiradi. Diokletianing izdoshi Konstantin imperiyani nasroniylikka bag'ishladi va soliq yukini yanada oshiradi.

Milodiy 306 yilda u savdo va ishlab chiqarishga to'g'ri (bevosita) soliq joriy qiladi. Bu soliq har to'rt yilda bir marta undirilardi. Soliq bazasini tijorat operatsiyalari tashkil qilgan. Soliq oltin yoki kumushda yig'ilgani sababli uni to'lash uchun ba'zilar xatto o'z bolalarini qullikka sotishardi. Ota-onalarni shunday noiloj ahvolda qoldirish uchun soliq yig'uvchilar qiynoqlardan foydalanganlar. O'sha kezlarda ko'plab jafokashlar diniy sabablarga ko'ra emas, balki soliqlar tufayli vafot etgan.

§ 2.2. Xitoy hududidagi qadimgi davlatlarda amal qilgan soliqlar

Qadimgi Xitoy soliq tizimi boshlang'ich kurtak shaklda Qadimgi Xitoy hududida davlatning dastlabki shakllanishi chog'ida Sya sulolasi davrida (mil. av. 2205-1786-yillar) paydo bo'ldi.

Sya davlat birlashmasining tashkil topishi ishlab chiqarishni tashkil etish, yerlarni sug'orish, daryo toshqinlarining halokatli oqibatlarini bartaraf etish, hududlarni himoya qilish maqsadlari bilan bog'liq edi. Qadimgi Xitoy davlatining paydo bo'lishi, birinchidan, qabila oqsoqolini Qadimgi Xitoy podshohligining ilohiylashtirilgan hukmdoriga aylantirishda, ikkinchidan, jamoatchilar ommasiga qarshi turuvchi ko'plab harbiy sarkardalar, kohinlar va amaldorlardan tashkil topgan

ma'muriy boshqaruv apparatini sekin-asta ajratib chiqarishda o'z ifodasini topgan¹⁰.

Soliqlar yig'ish uchun hukmdor Yuy o'ziga tobe hududlarni to'qqizta viloyatga bo'ladi. Odatda soliqlar natura shaklida mahsulot bilan to'lanardi, ularning shakli bir xilda emasdi va har bir hududning jug'rofiy sharoitlari va mahalliy boyliklaridan kelib chiqib belgilanar edi. Masalan, birinchi (darajali) viloyat yerlaridan soliq yashma toshi va marvarid bilan, ikkinchi darajali yerdan soliq qirg'ovul va baliq bilan, yettinchi darajali yerdan panda ayig'i, tulki, suvsar, cho'chqa va ot terisi bilan, sakkizinchi darajali yerdan turli xil yelpig'ichlar, fil suyagidan yasalgan buyumlar bilan, to'qqizinchi darajali yerdan bambuk, turli o'tlardan to'qilgan buyumlar va rangli metallar – oltin, kumush, jez bilan to'lanar edi.

Bundan tashqari, "Shutszin" (qonunlar to'plamiga kiruvchi kitob)da ham yer-mulklarning – podshoh xonadoniga qarashli yerlar atrofidagi

doirasimon zonalar, har birining kengligi 500 liga teng, besh toifasi tavsiflangan. Toifasidan kelib chiqqan holda ular soliqlarni turli davrlarda to'lashgan: eng yaqindagi zonalar har kuni soliqqa tortilgan, ikkinchi zonadagilar – oyiga bir marta, uchinchi zonadagilar – har uch oyda bir marta, to'rtinchi zonadagilar – yiliga bir marta, beshinchi zonadagilar – bir asrda bir marta soliq to'lagan.

Qadimgi Rus davlatidan farqli ravishda Qadimgi Xitoyda soliq muntazam va tizimli ravishda yig'ilib borilgan. Shunday qilib, soliqqa tortishning dastlabki alomatlari paydo bo'lganligini ko'rishimiz mumkin, bu shunda o'z ifodasini topadiki, hukmdor endi ixtiyoriy ravishda hadya va in'omlar tortiq qilinishini kutib o'tirmaydi, o'z xonadoniga tegishli yer-mulklar atrofidagi birinchi va ikkinchi zonalarga

¹⁰ Леонова Н. Г. История и теория налогообложения учеб.пособие / Изд-во Тихоокеан гос ун-та. 2016. 84 стр

soliq va o'lpon to'plash uchun o'z amaldorlarini yo'llaydi, ya'ni soliq to'lash majburiyati yuzaga keladi¹¹.

Bundan tashqari ziroatkorlardan undiriladigan renta solig'i ham amal qilgan. Uning soliq solish obyekti ziroatkorning 50 mu (0,07 gektarga yaqin) o'lchamdagi chek yeri hisoblangan, undan hosilning o'ndan bir ulushi miqdorida soliq olingan, ammo ushbu ma'lumotlarni mahsulot bilan

to'lanadigan natural to'lov yoki ishlab berish majburiyati sifatida ham talqin qilish mumkin¹².

Xitoydagi Sya sulolasi hukmronligi davri shakllanayotgan quldorlik davlati bosqichini o'zida ifoda etadi, buni jamiyatda sekin-asta turli ijtimoiy qatlamlar, sinflar – oliy hukmdor va uning qarindoshlaridan, mahalliy

hokimlar va urug' birlashmalarining boshliqlaridan iborat hukmron aristokratiya, erkin jamoatchi dehqonlar va qullarning vujudga kelishida kuzatish mumkin. Quldorlikning manbalari janglarda olingan asirlar, qarz evaziga qullikka sotilganlar, ayrim jinoyatlari uchun qullikka solinganlar, o'ziga tobe qabilalardan o'lpon sifatida tortiq qilingan qullardan iborat bo'lgan. Yer davlat mulki hisoblangan hamda hukmdorlar ixtiyorida bo'lgan. Bu davrdagi xususiy mulkni qullar, uy-joylar, mehnat qurollari tashkil etgan. Sya sulolasi hukmronligi davrida Qadimgi Xitoy jamiyatining iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy zamini yaratilgan.

¹¹ Charles Adams. For Good and Evil: The Impact of Taxes on the Course of Civilization, Second edition, Madison Books: Lanham, New York, Oxford 1999 p. 79.

¹² Романовский М.В., Прохорова Н.Г. История налоговой системы Китая. РФ. СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2012.

Arxeologiya ma'lumotlariga ko'ra, Shan sulolasi davrida davlatning hududiy bo'linishida o'zgarish kuzatiladi. Endilikda u teng bo'lmagan uchta qismga bo'linadi. Ularning orasida birinchisi va eng asosiysi – markazida poytaxt joylashgan hudud hisoblangan, u bevosita hukmdor – van va markaziy ma'muriyat boshqaruvi ostida bo'lgan. Hududning markazida van va uning yaqinlari, sarkardalar va amaldorlar, hunarmandlar va xizmatkorlar istiqomat qilishgan. Bu yerda saroylar va ustaxonalar, omborlar, harbiy kazarmalar va dalalar, eng avvalo “katta dalalar” joylashgan. Katta dalalardagi ishlarda ko'pincha van va uning yaqinlari ishtirok etishgan, hosil esa diniy marosim va ibodat ehtiyojlari uchun hamda xazina omborlarini to'ldirishga mo'ljallangan. Mazkur dalalarga atrofdagi mahallalardan shu ish uchun maxsus tashrif buyurgan dehqonlar tomonidan ishlov berilgan. Ikkinchi hudud – Shan tomonidan vakil qilingan Van, uning qarindoshlari va yaqinlari tomonidan boshqariladigan mintaqaviy yer-mulklarning bepoyon hududidan tashkil topgan. Ikkala zonadan keyin yovvoyi qabilalardan iborat allaqanday uchinchi hudud joylashgan.

Sekin-asta birinchi hududda istiqomat qiluvchi ma'muriy apparat amaldorlari ko'lamini kengaya boradi. Ularning lavozimiy unvonlari funksiyasi, ularning yuqoriga yaqinligi darajasi va boshqa omillarni mezon sifatida olib, uchta asosiy toifani ajratib ko'rsatish mumkin: oliy toifali ma'murlar (muhim va mas'uliyatli qarorlar qabul qilinishiga daxldor to'ralar va maslahatchilar), quyi amaldor-farmonbardorlar (vositachilar va devonxona hisobini yurituvchi mulozimlar); harbiy tayyorgarlik va ov uchun mas'ul mutasaddilar (mazkur toifaga harbiylardan tashqari aslahasozlar va yarog'bardorlar, aravakashlar, otboqarlar va itboqarlar mansub bo'lgan).

Ikkinchi hududning soliqlar tizimi Sya sulolasi hukmronligining oxirlarida shakllangan bo'lib, quduq tizimi (*szin-tyan*) deb atalgan. Quduq, ya'ni taxminan bir quduq atrofida joylashgan dehqon xo'jaliklari majmuidan iborat bo'lib, uning qayd qilingan maydoni to'qqiz yuz

mudan (1 mu taxminan 0,07 gektarga teng) iborat bo'lgan, undan belgilangan miqdorda soliq undirilgan, soliqqa tortish birligidan tashqari Qadimgi Xitoy yagona moliyaviy-iqtisodiy va ma'muriy birlikka ham ega bo'lib, bu mil. av. 247 yilgacha saqlanib qolgan. "Quduq" hududidagi yer maydonining o'ndan bir qismi jamoat mulki hisoblangan va jamoaning barcha a'zolari tomonidan ishlov berilgan, undan olingan hosil esa aynan hukmdorga taqdim etiladigan renta solig'ini tashkil etgan, xususiy yerlardan olinadigan hosil esa dehqonlarning o'zlariga tegishli bo'lgan. Biroq xususiy dalalar huquqiy jihatdan ularning egalarining xususiy mulki hisoblanmagan, balki mahalliy knyazga yoki feodalga tegishli bo'lgan, shu boisdan har bir dehqon "quduq"ning xususiy qismidan natura shaklida obrok solig'i ham to'lagan.

Shu davrda hukmronlik qilgan uchinchi sulola – bu Chjou (mil. av. 1122-476-yillar) sulolasi, u g'arbiy va sharqiy qismga bo'lingan. Shan sulolasining oxirgi imperatori qo'shni Chjou davlati imperatori tomonidan taxtdan ag'dariladi. Butun Xitoy saltanati tarixida Chjou sulolasi hukmronligi eng uzoq davom etgan bo'lib, davomiyligi 770 yilni tashkil etadi¹³.

Bu Xitoyda quldorlik tizimining gullagan davri hisoblanadi. Chjou vorisiy va harbiy aslzodalari, shan quldorlik aristokratiyasining ag'darilgandan so'ng omon qolgan qismi taalluqli bo'lgan quldorlik aristokratiyasi jamiyatda hukmronlik mavqeiga ega bo'lgan. Lavozimlar ko'pincha avloddan avlodga meros tariqasida o'tgan. Quldorlik aristokratiyasi o'z mulklarini erkin tasarruf etgan, yerlarni o'zganing ixtiyoriga o'tkazish, ijaraga berish yoxud garovga qo'yish mumkin edi. Shu davrda mulklarni xususiy yer mulkiga aylantirish taomili yuzaga keladi, garchi rasman yerga egalik qilishda Van (podshoh) irodasiga tobelik hanuz saqlanib qolgan. Keyinchalik chjou podsholarining hokimiyati zaiflashuvi natijasida yirik quldorlarning yerni xususiy mulk

¹³ Романовский М.В., Прохорова Н.Г. История налоговой системы Китая. РФ. СПб. : Изд-во СПбГУЭФ, 2012, 56 ст.

huquqi asosida o'zlariga o'tkazib qonunlashtirib olish jarayoni ro'y beradi.

§ 2.3. Qadimgi Turon zaminida shakllangan davlatlarda soliqlarning rivojlanishi

Bizgacha yetib kelgan tarixiy, huquqiy, diniy va boshqa manbalarning ko'pchiligida soliqlar juda uzoq tarixga ega bo'lgan qadimiy ijtimoiy hodisa bo'lishi bilan birga, ularning turlari haqida ham muhim ma'lumotlar bor. Masalan, qadimgi Sharq mamlakatlarida soliqlar aholidan Qur'oni karim nozil etilganidan so'ng (undan oldin ham) shaxsiy mol-mulk, yer osti boyliklari, yerdan olingan hosil, uy hayvonlari va boshqalar uchun "zakot" tariqasida undirilgan¹⁴. Miloddan avvalgi birinchi ming yillikning boshlaridayoq Markaziy Osiyo hududlarida ko'chmanchilik sharoitida, o'zlari uchun qulay joy izlab yurgan ko'plab urug' va qabilalar, yer maydonlari, suv, o'tloqlarni egallash maqsadida kurashib kelganlar. Xatto, ayrim hollarda ular o'zlaridan kuchlirok, yirik qabilalarga soliq solish — o'lpon to'lab turganlar.

Doro I hukmronligi davrida uning avlodlaridan bo'lmish, Kurush va Kambis (529-522-yillar) o'zlariga qaram mamlakatlardan muayyan soliq olmaganlar, biroq tobe mulklardan ularga sovg'a-salomlar yuborib turilgan. Doroni forslar savdogar deyilishiga sabab, u birinchi bo'lib soliq tizimini joriy etganligidir.

Doro qo'l ostidagi har bir mamlakat va viloyat ularga katta miqdorda tayinli soliq to'lab turganlar. Xususan, ahamoniylarga tobe satrapliklardan o'n ikkinchisiga kirgan "baqtriyaliklardan" "egllar" gacha (Xo'jand atroflarida yashagan qadimgi urug' shunday atalgan) bo'lgan hudud yiliga 360 talant (1 kg talant 30 kg kumushga teng bo'lgan) to'lab turishi kerak bo'lgan¹⁵.

¹⁴ Kur'oni karim. Shayx A'louddin Mansur tarjimai. T. Sharq. 2001. Turli suralarning tegishli oyatlari.

¹⁵ Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. T. Sharq. 2000. - 36 bet.

Ahamoniylarning yillik soliqlardan tashqari boshqa yo'llar bilan ham tobe xalqlardan qo'shimcha tushumlar olganliklari ma'lum. Qaqrab yotgan dalalarni sug'orish uchun dehqonlar ahamoniy hukmdorlari saroylariga borib, suv yo'lini to'sib turgan va tabiiy ravishda doimo qo'riqlanib turadigan to'g'on darvozarini ochib yuborishni so'rab nola qilar ekanlar. Shunda hukmdor to'g'onni katta pul evaziga ochishga farmon berar ekan, yillik soliqlar bundan mustasno bo'lgan. Umuman olganda ahamoniylar tobe o'lkalar aholisi, boyliklarni talashda, suiiste'mol qilishda boshqa tajovuzkorlardan qolishmaganlar. Chunonchi, qadimda Elam davlati poytaxti bo'lgan, keyinchalik ahamoniylar qarorgohlaridan bo'lmish Suza shahridagi saroy qurilishida ishlatilgan oltin Baqtriyadan olib ketilganini tasdiqlovchi ma'lumotlar bor.

Doro I aytadi: "Eron chegarasidan tashqaridagi, men qo'lga olgan, menga boj to'laydigan o'lkalar budir: Midiya, Suziana, Parfiya, Ariya, Baqtriyona, So'g'diyona, Araxoziya, Sattagidlar, Gandariya, Hindlar, Emergiya saklari, kamonchi saklar, Bobil, Ossuriya, Araviya, Misr, Kappadokiya, Sparda, Ioniya, dengiz ortidagi saklar, skudrlar, gulchambar kiyib yuruvchi ioniyaliklar, pontliklar, kossaklar, matsiy, kolxlar va boshqalar. Ular mening qonunlarimga itoatda edilar, mening qonunlarimdan boshqasiga bo'ysunmasdilar¹⁶."

Tarixiy adabiyotlarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, qadimgi Eron manbalari xususan toshlar va sopolga o'yib yozilgan manbalar (mixxat yozuvlari)da qayd etilishicha, miloddan avvalgi VI – V asrlarda So'g'diyona, Baqtriya, Midiya, Xorazmdan katta miqdordagi mollar o'lpon tarzida olib ketilgan. Masalan, pishiq sopol taxtachaga o'yib yozilgan bir katibada Doro I (miloddan avvalgi 522-486-yil) hukmronligining dastlabki yillarida (miloddan avvalgi 494-490-yillar orasida) Suzada bunyod etilgan saroyning qurilish tafsiloti, aniqrog'i, qurilishga ishlatilgan materiallarning qaysi mamlakatdan keltirilganligi

¹⁶ Abdullayev O, Toshmatova J. Qadimgi tarixchilar O'rta Osiyo haqida. T. Yurist-media markazi. 2008. 67-68- b.

yozilgan. Taxtachadagi ma'lumotlarga ko'ra, tovon tarzidagi oltin Lidiya bilan Baqtriyadan qimmatbaho toshlar, lazurit va serdolik (qizg'ish rangli tosh) tosh So'g'diyonadan, firuza Xorazmdan olib ketilgan¹⁷.

Erondagi Sheroz shahridan taxminan 50 km masofada joylashgan Persopol shahri yaqinidan topilgan yozuvlar va tasviriy suratlar katta ilmiy ahamiyatga ega. Suratlarda ahamoniylarga tobe bo'lgan 23 satraplikdan o'lpon olib ketayotgan kishilar qiyofasi tasvirlangan. Bular orasida baqtriyaliklarning turli idishlari, teri, mo'yna, tuya, so'g'dliklarning turli mato, teri va qo'ylari, saklarning ot, chakmonlari, parfiyaliklarning ot va qurol-aslahalari o'z aksini topgan.

Eradan oldingi II-I asrlarda yashagan qadimgi yunon faylasufi Anrippa soliq tizimi va uning funksiyasi xususida shunday degan edi: "Qo'shinni tutib turish va davlatning qolgan xarajatlarini qoplashga zarur bo'lgan mablag'larni qayerdan olish kerak? Men buni sizlarga tushuntirib beraman, lekin avval shuni ta'kidlab o'tmoqchimanki, xatto bizda demokratiya bo'lgan taqdirda ham, davlat byudjeti uchun baribir pul kerak. Zero askarsiz davlat yashay olmaydi, pul ta'minotisiz esa biz qo'shinni tutib turishga qodir bo'lmaymiz. Xullas, soliq solish monarxiyaning farqlab turuvchi xususiyati emas, boshqaruvning har qanday shakli soliq undirishni taqozo etadi". Bu davrda Eron va Turon hududlari eronlik va yunon hukmdorlari tomonidan qator satrapliklar hamda viloyatlarga bo'lib idora qilingan, har bir ma'muriy-hududiy birliklar ma'lum soliqlar va o'lponlar yig'ish orqali qat'iy tarzda boshqarilgan, satrapliklarni boshqaruvchi hukmdorlar Eron va yunon hukmdorlari tomonidan tayinlangan, soliq yig'ib olish ham ular tomonidan idora etilgan.

Doro I Eronda satrap deb ataluvchi yigirmata ma'muriy viloyat tashkil etgan. Viloyat boshliqlarini tayinlagach, har bir satraplikdagi asosiy xalqlarga qarab soliqlarni belgilagan. Doroning talabi bo'yicha

¹⁷ Дандамаев М.А. Политическая история Ахменидской державы. Пресс. М., 1985.- С 73.

o'lonni kumush bilan to'laydiganlar Bobil talantida, tilla bilan to'lovchilar esa Evbey talantida o'lchab keltirishlari lozim bo'lgan. Bobil talanti yetmish sakkiz Evbey minasi qimmatiga ega bo'lgan. "Yettinchi viloyatda birlashtirilgan sattaqidlar, gandariylar, dadik va aparilar yuz yetmish talant miqdorida soliq to'laganlar. O'ninchi viloyat bo'lmish Ekbatan, Midiyaning qolgan qismi parikaniylar, ortokorobantiylar-to'rt yuz ellik talant, kaspiylar, pavsika, pantimat, dareytlar-hammasi o'n birinchi viloyatni tashkil etishgan, ulardan ikki yuz talant daromad tushgan.

Baktriyadan egllargacha bo'lgan yerlarni qamrovchi o'n ikkinchi viloyatning o'lonni uch yuz oltmish talant belgilangan. Paktikadan, shuningdek, arminiyaliklar va ularning qo'shni yerlaridan boshlanib, Evskin, Ponti (Qora dengiz)gacha uzanuvchi o'n uchinchi viloyat to'rt yuz talant to'lagan. O'n to'rtinchi viloyat bo'lmish sagartiy, sarangiy, famanay, utiy, miklar va podsho surgun qiladiganlarni joylashtiruvchi Eritrey (Qizil dengiz)dagi orollar xalqlaridan olti yuz talant soliq solingan. O'n oltinchi viloyatdagi parpilar, xorazmiylar, so'g'dlar, areylardan uch yuz talant olingan. Parikaniylar, osiyolik efioplar to'rt yuz talant to'lab, o'n yettinchi viloyat ikki yuz talant to'lashga majbur etilgan. Matiyenlar, saspeyrlar, alarodiyalar o'n sakkizinchi viloyatni tashkil etishgan. Mosx, tibaren, makron, masinoyklar o'n to'qqizinchi viloyatga kiritilib, ularga uch yuz talant soliq solingan". Mazkur xalqlar ichida eng ko'p sonlisi bo'lgan hind xalqi, boshqalarga nisbatan eng katta soliq, ya'ni uch yuz oltmish talant oltin qum to'lar va ular yigirmanchi viloyatga kiritilgan.

Ma'lumki, eramizning VII-VIII asrlarida O'rta Osiyoda turk-so'g'diy xalqlar va davlatlar o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy aloqalar jadal kechgan. Bu davrda turk so'g'd munosabatlari yer egaligi, iqtisodiy, savdo, oila - nikoh munosabatlarida ham mavjud bo'lgan.

Zero, qadimgi davrlarda O'rta Osiyo hududlarida soliqlar tizimini tahlil etish shundan dalolat bermoqdaki, mahalliy soliqlar bilan

birgalikda umumdavlat soliqlari va yig'implaridan nafaqat hukmdorlar, balki chet ellik bosqinchilar ham katta-katta foydalar olganlar. Bunday to'lovlar asosan natura tarzida amalga oshirilib, chet ellarga maxsus ajratilgan sovg'a-salomlar yuborish an'ana tusini olgan, albatta, soliq yuki, avvalambor, mahalliy xalqlar zimmasiga tushgan. Shu bilan birga, maxsus shahar tipidagi aholi manzilgohlari, o'troq dehqon jamoalarida aholi dehqonchilik, hunarmandchilik mahsulotlari bilan soliq va o'lponlar to'laganlar. Bunday toifa kishilardan ot, tuya, xachir, qoramollar, qo'y, echki, hunarmandchilik buyumlari, oltin, kumush buyumlar, mis, qo'rg'oshin kabilar undirib olingan. Ular, albatta, maxsus tayinlangan xazinabonlar nazorati ostida bo'lganligini tasdiqlamoqda.

Ilk yer egaligining shakllanishi jamiyatda turli toifadagi fuqarolarning yerga bo'lgan munosabatini o'zgartirishi barobarida ulardan olinadigan soliq shakllari, miqdori ham orta borgan. O'rta asrlarda ham jamiyatda "dehqonzoda"lar (qishloq hokimlari) mavqei yanada ortgach, soliq va ularning turlari yanada ko'paygan. Zero bu davrda endigina shakllanayotgan dehqonlar qadimgi mulkdor tabaqa sifatida shakllanib kelgan, birmuncha boy, o'zining daxlsiz mol-mulkiga ega bo'lgan katta yer egalari edi.

Katta patriarxal qishloq jamoalari endilikda bir qancha tabaqalarga bo'linib, mulkdor dehqonlar, ularga qaram bo'lgan, qishloqning mehnatkash aholisi kadivarlar, voha va vodiylardagi o'troq ziroatchi qishloq jamoalarining aholisi esa kashovarz (yerni omoch bilan haydovchi, qo'shchi)lar deb yuritiladigan bo'ldi. Dehqonchilik vohalaridagi katta yer egalari sifatida shakllanib ulgurgan yer egalari o'z viloyatlarida xatto mustaqil hokim darajasiga ham ko'tariladilar.

Eramizning V-VI asrlar boshlarida O'rta Osiyoda eftalitlar davlati hukmronlik qilgan. Eftalitlarning bir qismi ko'chmanchi chorvador bo'lsa, ikkinchi kattaroq qismi shahar va qishloqlarda yashaydigan o'troq aholi bo'lgan. Toxariston va So'g'dda dehqonchilik va

bog'dorchilik rivoj topgan. Ayniqsa, Qashqadaryo va Zarafshon vohalarida barcha ekinlar ekilgan, g'alladan tashqari sholi ham yetishtirilgan. Xitoy manbalarida qayd etilishicha V-VI asrlarda Sharqiy Turkiston va O'rta Osiyo yerlarida ko'plab g'o'za ekilgan.

Soliqlar ham mazkur ekin turlari bilan bog'liq bo'lgan. Ayniqsa, O'rta Osiyo paxta tolasi Xitoyda juda mashhur bo'lgan. Tog' va tog' oldi yerlaridagi aholi yilqichilik bilan shug'ullanganlar, Farg'ona vodiysida zotdor armutoqlar ko'paytirilgan.

Yangi yer egaligi munosabatlarining tarkib topa boshlashi bilan sug'oriladigan yer maydonlarining ma'lum bir qismi mulkdor zodagon tabaqa vakillari "dehqonlar" qo'lida to'plana boshlangan edi. Buning natijasida qishloq jamoasining erkin qo'shchilari ma'lum darajada zodagon dehqonlar asoratiga tushib, ularga qaram kadivarlarga aylanib borar edi.

Obikor yerlarning bir qismi ibodatxonalar mulki hisoblangan. Bunday yerlar "vagnze" deb yuritilgan. Yaylovlarning asosiy qismi oqsoqol zodagonlar qo'lida bo'lgan. Eftalitlar orasida ijtimoiy tabaqalanish ham kuchli bo'lgan. Ular orasida yer egaligi munosabatlari shakllanishi bilan bir qatorda ibtidoiy tuzumning ayrim belgilari ham hali saqlanib qolgan edi.

V-VI asrlarda dehqonchilik vohalarida eftalitlarning o'troqlashuvi kuchayadi. Buning oqibatida esa obikor yerlarga bo'lgan ehtiyoj ortadi. Kichik-ko'prik sug'orish kanallari qazib chiqarilib, minglab gektar yangi yer maydonlari o'zlashtiriladi. Sug'orish texnikasi takomillashadi, shox ariqlar chuqurlashib, yer-suv va sershoxa sug'orish tarmoqlariga aylanadi.

Hozirgi vaqtda ham mavjud bo'lgan Zaxarik, Buzsuv, Darg'om kanallari V asrda barpo etilgan eng yirik sug'orish tarmoqlaridan bo'lgan.

Eramizning VI asri va VII asr birinchi yarmida o'lkamizda Turk xoqonligi hukmronlik qilgan. Butun saltanat ustidan oliy hukmronlikni xoqon olib borgan, bu lavozim merosiy bo'lgan.

Xitoy manbalariga ko'ra, ota doimo o'z o'g'liga taxtni qoldiravermay, balki undan kattaroq turgan qarindoshlariga qoldirishi lozim bo'lgan. Bundan tashqari, shunday hollar ham bo'lganki, taxt sohibini "urug' sulolalari" tayinlaganlar. Xitoy manbalariga ko'ra, turkiylar xonni taxtga o'tkazishda maxsus marosim o'tkazganlar, ya'ni amaldorlar bo'lajak xonni kigizga o'tqazib, quyosh yurishi bo'ylab 9 marotaba aylantirganlar.

Xoqondan keyin yabg'u (baxodir) davlatdagi birinchi amaldor (vazir) vazifasi bo'lgan. (Masalan Istemi yabg'u). Ammo yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Taxt merosxo'ri tegin (shaxzoda) deb yuritilgan. Tegin taxtga da'vogar shaxs bo'lgan. Shod unvoni tuman va viloyat hokimligidagi shahzodalarga berilgan, shahzodalar bilan qondosh bo'lmasa, unday odamga shod unvoni berilmagan.

Tudun unvoni hukmdorning joylaridagi noibi (nazoratchisi)ga berilgan. Ular mahalliy hokimlar siyosatini, boj-soliq ishlarini nazorat qilganlar. Shod unvonidagi kishi hukmdorning o'ng tomonidan joy olgan.

Chorvador turkiy aholida urug'-jamoachilik an'analari kuchli bo'lib, qabila va urug' jamoalarining negizi katta oilalardan iborat edi. Bunday oilalarda uy chorakorlari ham mavjud bo'lgan.

Ularning vujudga kelishi bilan jamiyatda tabaqalanish munosabatlari tarkib topa boshlagan. Lekin uni qulchilik munosabatlari bilan solishtirish lozim emas, chunki qulchilik munosabatlari O'rta Osiyo ijtimoiy hayotiga Yevropa quldorligi kabi kirib kelmagan.

Turkiy ko'chmanchilarning asosiy qismi kambag'al chorvadorlardan iborat edi. Bunday xalq ommasi budun yoki qora budun deb atalgan. Viloyatlar budunlar yashaydigan jamoalar (ellar)ga bo'lingan. Xoqonlikning markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik

siyosiy-davlat tadbirlari, xususan, saltanat osoyishtaligini saqlash, davlat hududini kengaytirish, soliq tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va hokazo bilan mashg'ul bo'lib, joylardagi mahalliy ishlarni yuritishda ma'lum darajada erkinlikka yo'l qo'yilgan. Shuning uchun ham, Farg'ona, So'g'd, Shosh, Toxariston, Xorazm va boshqa joylarda boshqaruv ishi asosan mahalliy sulolalar qo'lida bo'lgan.

Xitoy manbalariga ko'ra, So'g'd hukmdorlari ixshid unvoniga, tobe hokimliklar ham unvonlariga ega bo'lganlar. Dehqonlar mavjud suv resurslari hamda lalmikor yerlar imkoniyatlaridan foydalanib, asosan don ekinlari hamda, qovun, tarvuz, beda, uzumchilik, paxtachilik sohalaridan yuqori hosil yetishtirganlar.

Mevali daraxtlardan bog'-rog'larda meva yetishtirishga alohida ahamiyat berilgan. Bir so'z bilan aytganda "mevali daraxtlar savlat to'kib turgan". Chunonchi, ajnabiylarni Samarqandning "tilla shaftolisi" lol qoldirgani ma'lum.

Shahar aholisi asosan hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan mashg'ul edi. Dehqonchilik va konchilikdagi taraqqiyot ko'lamini va sifatiga ko'ra uchta tarmoq hunarmandchilik, qurilish, savdo-sotiq ravnaqi uchun turtki bo'lgan. Shuning uchun bu vaqtda metallsozlik, zargarlik, kulolchilik, duradgorlik, qurolsozlik, to'qimachilik, shishasozlik, konchilik keng rivoj topgan. Hunarmandchilik rivojiga turkiy aholi katta ta'sir ko'rsatdi. Chunki ularda qadimdan ayrim kasb-hunarlar ancha rivojlangan edi. Turkiylar metall qazib olish va undan qurol-yarog' yasashda, ayniqsa, mohir edilar. Turkiylar yasagan qurol-yaroq, zebu-ziynat buyumlari xilma-xilligi va pishiqligi bilan ajralib turgan. Konchilik faoliyati ham shu paytda ancha rivojlangan. O'tin, temir, kumush, qo'rg'oshin, mis, margimush, tuzning bir necha xili, qimmatbaho toshlar, turli ma'danlar So'g'd, Shosh, Farg'ona, Kashgar, Toxariston kabi viloyatlarda qazib olinganligi manbalarda uchraydi.

Bu davrda soliq turlari ham xar xil bo'lgan. Masalan, sak (shak) va kaspiylar kabi qabilalar ikki yuz ellik talant (bir talant 25 kg. 248 gr. sof oltinga teng bo'lgan), demak, 6312 kg miqdorida, parfiyaliklar, xorazmiylar, so'g'dlar va oriylar uch yuz talant – 7574,4 kg miqdorida xiroj to'lashgan. Qat'iy belgilangan xirojlardan tashqari har xil sabablarni ro'kach qilib qo'shimcha soliqlar ham joriy etilar va ular suv yo'lini to'sib qo'yish yoki boshqa xil zo'ravonlik “vositalari”ni qo'llash kabi tahdidlar orqali undirib olinar edi.

Erondagi qadimgi Persopol shahridan topilgan uzoq ajdodlarimiz – baqtriyaliklar, xorazmliliklar, so'g'dlar va saklar tasvirlangan rasmlarda, saklar kiyim-kechak, baqtriyaliklar tuya va idishlar, xorazmliliklar dudama xanjar, jangovar bolta, bilakuzuk va otni shohga olib borayotgan manzara chizilgan. So'g'd bitiklariga ko'ra, O'rta Osiyo viloyatlariga mashhur otlar, oltin, lojuvard, firuza va qimmatbaho toshlar olib kelingan. Demak, miloddan avvalgi davrlarga nazar soladigan bo'lsak, o'sha davrlarda ham soliq undirishda yaratilgan buyumlar va tabiiy ashyolarga “natura” tamoyili qo'llangan deyishimizga asos bor. Qisqasi, soliqlarning paydo bo'lishi rivojlanishning dastlabki asoslarini yaratdi: kanallar qazilib, yerlar o'zlashtirildi.

Makedoniyalik Aleksandr Markaziy Osiyoni bosib olib, uni o'z saltanati tarkibiga kiritgach, mintaqamiz soliqlarni yunonlar tamoyili bo'yicha to'lashga majbur qilingan.

Yunonistonda soliqqa tortish Markaziy Osiyodagidan farq qilib, soliqlar daromad solig'i va ehsonlardan

Ahamoniylar hukmronligi davrida (miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalari) Markaziy Osiyoda yashovchi qabilalardan soliqlar salkam ikki asr mobaynida yillik xiroj va harbiy otryadlar yetkazib berish shaklida undirilgan

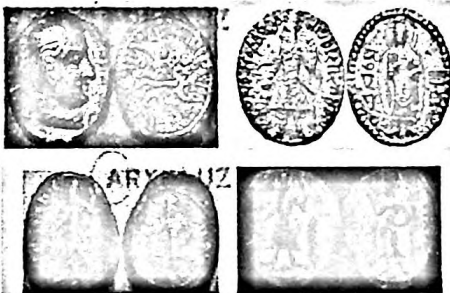
iborat bo'lgan. Daromad solig'i daromadning o'ndan yoki yigirmadan biri miqdorida undirilgan va jamoat manfaatlarini himoya qilish maqsadlari yo'lida ishlatilgan. Aleksandr Makedonskiy Markaziy

Osiyoda asosan Ahamoniylar barpo etgan davlat apparati tuzilmasini saqlab, mahalliy zodagonlar tarkibidan satraplar hokimiyatini tuzgan.

Maxsus soliq xizmati joriy qilmagan, soliq undirish vazifasi muayyan bir kishiga yuklatib qo'yilgan. Ular esa soliq, to'lovchilardan xazina bilan tuzilgan shartnomada belgilangan hajmdan ko'proq soliq yig'ib, o'z manfaatlari uchun dam qo'shimcha mablag'lar to'plab olishgan.

Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, greklar hukmdor Salavkiylar davlatida anchayin murakkab soliq tartibi mavjud bo'lib, hukmdorlar o'zlaricha mavjud bo'lgan soliq tartibini o'zlashtirgan holda unga bir muncha o'zgartirishlar kiritadilar. Dehqonlardan yer solig'ini undirish hukmdor satraplar vazifasi edi. Soliqlar miqdori aniq belgilangan bo'lib, viloyatlardan keladigan umumiy tushumlar qishloq jamoalaridan tushadigan soliqlarga bog'liq bo'lgan. Shu tariqa, soliq yig'uvchilar instituti ham dunyo yuzini ko'rди.

Shu o'rinda qadimiy Surxon vohasida Yunon-Baqtriya davlatiga qarshi ajdodlarimiz tomonidan tuzilgan qudratli Kushon davlati va uning iqtisodiy hayoti, jumladan, soliq siyosatiga qisqacha to'xtalib o'tsak. Ma'lumki, miloddan avvalgi 155-yilda Yunon-Baqtriya davlati inqirozga yuzlanadi.

Bundan foydalangan kushonlar miloddan avvalgi 140 yili So'g'd orqali Baqtriyaga bostirib kiradilar va Shimoliy Baqtriya hududlarini egallab oladilar. Yuechjilar, ya'ni kushonlar 100 yil davomida beshta qabilaga bo'linib yashaydilar. Kushon qabilasi sardori Kudzula Kadfiz bo'lgan to'rttala qabila yabg'usini ham o'ziga tobe etib, barcha qabilalar ustidan hukmronlik qilar edi. Kudzula Kadfiz o'z davlatini bekklik deb e'lon qilgan va hozirgi Surxondaryo viloyatining Sho'rchi tumanida

joylashgan Dalvarzintepani ana shu beklik poytaxtiga aylantirgan. Davlati chegaralarini kengaytirish va qudratini mustahkamlash maqsadida bu hukmdor Amudaryo chap sohili tumanlarini egallashga bel bog'laydi, tez orada Xuroson, Afg'oniston va Kashmirni ham o'z tasarrufiga oladi.

Kudzula Kadfiz sakson yoshida olamdan o'tgan bo'lsada, Kushon davlatining hali o'z puli yo'q edi. Qudratli hukmdor tangalarni Rim imperiyasi va Parfiya podsholari zarb etgan tangalarga taqlidan chiqargan. Shu boisdan Dalvarzintepada topilgan nodir tangalarda "Kudzula Kadfiz yabg'u", keyinroq esa "hukmdor Kadfiz" yozuvlarini uchratamiz. "Yabg'u" esa, nainki davlatchilik tushunchasi, balki soliqchilik tushunchasi hamdir.

"Yabg'u" – soliqlarni yig'diruvchi va tasarruf etuvchi amaldorni, ya'ni hukmdorni anglatardi. Kudzula Kadfiz vafotidan keyin taxtga o'tirgan va 30 yil hukmdorlik qilgan o'g'li Vima Kadfiz ham o'z nomidan tangalar zarb ettiradi. U Pokiston va Hindistonning markaziy viloyatlarini egallab oladi. Undan keyin taxtga chiqqan Kanishka Hindiston janubi barobarida So'g'diyona, Xorazm va Choch viloyatlarini ham tasarrufiga kiritadi. Kanishka davrida "shoxlarning shoxi – ulug' xaloskor" yozuvi bilan tangalar zarb etilgan, buddaviylik dini davlat mafkurasiga aylangan, poytaxt Dalvarzintepadan Peshovarga ko'chirilgan.

Bu imperiya sarhadi taxminan 12 million kvadrat kilometrni tashkil etardi. Kanishka 23 yil hukmdorlik qilganidan keyin o'g'li Vasishka 4 yil, Xuvishka 32 yil, Vasudeva 34 yil hukmronlik qiladi. Vasudeva davrida imperiya ikkiga bo'linadi, bir qismini Vasudeva, ikkinchi qismiga esa Kanishka III hukmronlik qiladi. Har ikkalasi ham o'z nomidan tangalar zarb ettiradi¹⁸.

Kushon podshoxlari Rim imperiyasi bilan diplomatik aloqalar, Sharqiy Turkiston uchun Xitoy bilan urushlar olib borgan edi.

¹⁸ Mamanazarov A. Soliq siyosati. "Moliya". Toshkent. 2003. 6 b.

Aynan Vima Kadfiz hukmronligi davrida pul islohoti o'tkazilgan, zarb etilgan pullar – oltin, kumush va mis tangalar toifalariga ajratilgan. Har biri 8 gramm bo'lgan oltin tangalar tashqi savdo uchun zarb etilganki, bunda o'ziga xos xalqaro valyutani ko'ramiz. Kushonlar Osiyoda qudratli davlat tuzishining negizi ham aynan ana shu iqtisodiy hodisada mujassamlashgan edi.

Bu saltanat aynan soliq siyosatini to'g'ri tashkil etgani bois qudratli bo'lgan va uzoq hukmronlik qilgan. Oltin tangalar xalqaro savdoni ta'minlash barobarida oltin tangada olinadigan bojni, kumush va mis chaqalar ichki savdoni ta'minlashi barobarida ana shu tangalardagi tushumlar - soliqlar va yig'implarni ta'minlagan.

Ibn Xaldunga (1336-1406) murojaat etganimizda, davlat navqironligi va keksayishi nazariyasiga, bunda soliqlarning roli masalasiga to'xtalamiz. Aytish kerakki, Kushonlar imperiyasi aynan oltin tangalarni xalqaro muomaladan chiqarib, har xil haykallar yasashga mukkadan ketishi butun boshli sivilizatsiya zavoliga maydon hozirlagan va Sosoniylar bu davlatni tugatib tashlagan.

Ibn Xaldun nazariyasiga ko'ra, davlat navqiron kezlarida saxiy bo'ladi - Vima Kadfiz oltin tangalarni xalqaro muomalaga chiqargan edi, - keksayib qolgan kezlarida esa xasislashib qoladi - tangalar haykallarga aylangan, faol muomala so'nib qolgan, demak endi aholiga zulm o'tkaziladi.

Bu qadriyat hozir ham amal qiladi: rivojlangan mamlakatlar o'z valyutalari xalqaro maydonda muomalada bo'lishiga intiladilar, demak, ajdodlarimiz anglab yetgan qadriyatlarga amal qiladilar. Kushonlar ham barcha turkiylar singari ko'chmanchi bo'lishgan, ammo aynan katta makon, keng ulus, kuchli savdo-sotiq taraqqiyot asosi ekanligini anglab yetishgan.

IV-VI asrlardagi turkiy qavmlar tarixiga oid qadimgi manbalarda qabilalar, guruhlar O'rtasida sodir bo'lgan to'qnashuvlarda mag'lubiyatga uchragan tomon aholisi yangi hukmdorlariga mavjud yer

yoki chorvalari uchun soliqlar to‘lab turganligi, dehqonchilik yoki chorvachilik bilan shug‘ullanish imkoni bo‘lmagan joylarda esa soliq o‘rniga belgilangan miqdorda konlardan ma‘danlar qazib berganliklari kabi hodisalar haqida ma‘lumotlarni uchratish mumkin.

Tabiiy usul (daryo suvi) bilan sug‘oriladigan yerlardan olinadigan hosilning o‘ndan biri (ushr) miqdorida, agar hosil chig‘iriqlar, chelaklar kabi sun‘iy usullar va vositalardan foydalangan holatlarda yetishtirilsa, ushrning yarmi yoki hosilning yigirmadan biri miqdorida “zakot” berilgan.

“Hadis”larda ko‘rsatilishicha: “Osmon (yomg‘ir) va buloqlar yoki yer osti sizot suvlari bilan sug‘oriladigan ekinga ushr (hosilning undan biri), chig‘iriqlar yordamida sug‘oriladigan ekinga esa yarim ushr soliq solingaydir”, deb rivoyat keltirilib, ra‘iyatdan qaysi holatda va qay yo‘sinda soliq undirilishi to‘g‘risida ta‘kidlab o‘tilgan. Demak, tabiiy usul bilan sug‘oriladigan yerlarga, sun‘iy usul bilan sug‘oriladigan yerlarga nisbatan inson mehnati kam sarflanishini inobatga olib, sun‘iy usul bilan sug‘oriladigan yerlardan olingan hosildan soliq ikki baravar kam undirilgan, ya‘ni inson mehnati kam sarflangan, tabiiy usulda sug‘orish yo‘li bilan yetishtirilgan hosildan zakot ikki hissa ko‘proq undirilgan.

Ikkinchi bob bo‘yicha o‘zini o‘zi nazorat qilish uchun savollar:

1. Qadimgi Rimda soliq munosabatlari tarixi.
2. Xitoy hududidagi qadimgi davlatlarda qanday soliqlar amal qilgan?
3. Qadimgi Turon zaminida shakllangan soliqlarning rivojlanishi.
4. Markaziy Osiyo hududlarida Doro I hukmronligi davrida qanday soliq tizimi amal qilgan?
5. Eftalitlar davrida qanday soliqlar amal qilgan?
6. Yunonlarning hukmdorligi davrida olib borilgan soliq siyosati haqida gapirib bering.

7. Kushonlar sulolasi hukmronligi davrida “Yabg‘u” so‘zining lug‘aviy ma‘nosi nimani anglatgan?

8. Ibn Xaldun davlatning navqironligi va keksayishi nazariyasini, bunda soliqlarning roli masalasini qanday izohlab bergan?

9. Erondagi qadimgi Persopol shahridan topilgan baqtriyaliklar, xorazmliklar, so‘g‘dlar va saklar tasvirlangan rasmlarning mazmun-mohiyati nimadan iborat?

10. Turk xoqonligi davrida Tudun maqomi kimlarga berilgan va uning vazifasi nimalardan iborat bo‘lgan?

Test savollari:

1. Rim imperiyasi davrida urush solig‘i qanday nom bilan atalgan?

- a) Tributum;
- b) Eisphora;
- c) Portoriya;
- d) Publikani.

2. Rim imperiyasi davrida daromadni e‘lon qilmagan fuqarolarga qanday jazo choralari ko‘rilgan?

- a) Qullikka mahkum qilingan;
- b) Qatl qilingan;
- c) Armiyaga jalb qilingan;
- d) Mamlakatdan chiqarib yuborilgan.

3. Rim imperiyasi davrida xalq orasida soliq yig‘uvchilar qanday nom bilan atalgan?

- a) Publikani;
- b) Senzorlar;
- c) Tributum;
- d) Eisphora.

4. Rim imperiyasi davrida urush soliqlarini yig‘ish uchun aholi mulklarini kimlar baholagan?

- a) Senzorlar;

- b) Publikani;
- c) Tributum;
- d) Senatorlar.

5. “Provinsiyalarda tinchlikni og‘ir tovlamachilik bilan emas, faqat o‘rtacha soliqlar yordamida o‘rnatish mumkin”. Mazkur fikr qaysi Rim imperatoriga tegishli?

- a) Yuliy Sezar;
- b) General Sulla;
- c) Mark Antoniy;
- d) Avgust Oktavian.

6. “Men vandalizm qilmayman. Men sizni endi besh yilga to‘lanadigan soliq miqdorini to‘lashga majbur qilaman. Qolaversa, siz bilan bo‘lgan urush xarajatlarini menga to‘lashingiz kerak”. Mazkur ibora qaysi Rim imperatoriga tegishli?

- a) General Sulla;
- b) Yuliy Sezar;
- c) Mark Antoniy;
- d) Avgust Oktavian.

7. Qadimgi Yunonistonda dehqonlardan yer solig‘ini undirish kimlarga yuklatilgan?

- a) Satraplarga;
- b) Senzorlarga;
- c) Publikanilarga;
- d) Omillarga.

8. Qadimgi Xitoyda soliqlar kelib chiqib belgilangan. Nuqtalar o‘rniga kerakli so‘zlarni qo‘ying?

- a) Jo‘g‘rofiy sharoitlari va mahalliy boyliklaridan;
- b) Imperator ixtiyoridan;
- c) Soliq yig‘uvchilar ixtiyoridan;
- d) Omillarning ixtiyoridan.

9. Qadimgi Xitoyda birinchi (darajali) viloyat yerlaridan qanday mahsulotlar soliq sifatida undirilgan?

- a) Yashma toshi va marvarid;
- b) Qirg'ovul va baliq;
- c) Turli xil yelpig'ichlar, fil suyagidan yasalgan buyumlar;
- d) Panda ayig'i, tulki, suvsar, cho'chqa va ot terisi.

10. Qadimgi Xitoyda yettinchi (darajali) viloyat yerlaridan qanday mahsulotlar soliq sifatida undirilgan?

- a) Panda ayig'i, tulki, suvsar, cho'chqa va ot terisi;
- b) Yashma toshi va marvarid;
- c) Qirg'ovul va baliq;
- d) Turli xil yelpig'ichlar, fil suyagidan yasalgan buyumlar.

3-BOB. ARABLAR VA MARKAZIY OSIYONING BOSHQA O'RTA ASR DAVLATLARI HUKMRONLIGI DAVRIDA AMAL QILGAN SOLIQLAR

§ 3.1. Arablarning turon hududlarini egallashi bilan Markaziy Osiyo mamlakatlarida soliq munosabatlarining o'zgarishi

Arablar Markaziy Osiyoga bostirib kelgach, 651-yildan boshlab soliqqa tortish tizimi birmuncha murakkablashdi va soliqlarning turlari ko'payib bordi. Masalan, xayr-ehson ehtiyojlari uchun soliq - zakot ijtimoiy keskinlikni yumshatish uchun mo'ljallangan, kambag'allar, yetimlar va yo'lovchilarga xayr-ehson berishda foydalanilgan¹⁹.

Arablar Movarounnahrni istilo qilganidan keyin yer-mulklari xalifaga qarashli bo'lib qolgani tufayli yirik zodagon qatlamlarning xususiy mulki ham xalifa mulkiga, yirik yer egalari bo'lmish "dehqon"lar esa o'z yerlarida ijaradorga aylandilar, daromadning ma'lum qismini xalifaga jo'natadigan bo'ldilar.

Dehqonlarning arablar bilan yaqinlashuvi yer-mulklari va boshqa boyliklarini saqlab qolishga imkon yaratgan. So'g'diylarning asosiy qismi juzya va xiroj to'lashgan.

Xiroj yer solig'i bo'lib, "muqassama" deb atalgan va ko'pincha yalpi mahsulotning 3/1 qismini tashkil etgan. Xiroj to'lovchi aholi qatlami "harros" deb atalganlar. Movarounnahr va unga qo'shni hududlarda jamoachilar soliqlar, uzluksiz urushlar, talon-tarojlardan

¹⁹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil Al-Buxoriy. Xadis. 1-kitob. Qomuslar bosh tahririyati. Toshkent, 1997. 382-416-betlar.

qiynalib qolib, yirik yer egalaridan panoh izlashga majbur bo'lgan. Bu jarayonda jamoachilar yerda ishlash huquqini saqlab qolgan holda yirik zamindorlarga soliq to'lash asosida o'zaro kelishib olishgan. Zamindorlarning jamoachilar bilan bunday munosabati "al-ja'", "at-talji'a", "al-malaja" atamallari bilan ifodalangan.

Soliq yig'uvchilar "omil" deb yuritilgan. Soliqlar pul yoki mahsulot – "natura" shaklida to'langan.

Shu bilan birga, o'sha davrda soliqlar quyidagi shakllarda yig'ilgan:

- vazifa (o'lpon);
- juzya (jon solig'i);
- xiroj (yer solig'i).

Sanab o'tilgan soliqlardan xirojning undirilish tartibi 3 xil shaklda amalga oshirilgan:

Xiroj asosan Navro'z bayrami arafasida yig'ib olingan. Juzyani musulmon bo'lmagan fuqarolar (ozod erkaklar) to'laganlar. Xotin-qizlar, keksalar, voizlar, kambag'allar va qullar bu soliqni to'lashdan ozod qilingan
--

misahha – qat'iy belgilangan stavkada;

muqotta – qat'iy belgilangan summada;

muqassama – hosilning muayyan ulushida (masalan, hosilning 1/3 miqdori) amalga oshirilgan.

Soliq miqdori shartnoma bo'yicha belgilangan, juzya fuqarolarning o'ziga to'qlik darajasiga qarab undirilgan.

Yuqoridagilardan tashqari chorva-dorlardan chorva tuyog'iga qarab naturada, hunarmand va savdogarlardan agar soliqqa tortilmaydigan eng kam miqdordan oshib ketgan muayyan yillik daromad mavjud bo'lganida ham alohida soliqlar undirilgan. Shu bilan bir qatorda foydali qazilmalardan olingan daromad soliqlari hamda majburiy ishlab berish – kanallar qazish va ularni tozalash, yangi yo'llar qurish va eskilarini tuzatish, ko'priklar qurish, shahar va qal'a devorlarini barpo etish va mustahkamlash kabi vazifalarni bajarish ham soliqlar qatorida turgan.

Arab sarkardasi Qutayba ibn Muslim VIII asr boshlarida Samarqand hukmdori Gurak bilan tuzilgan shartnoma bo'yicha yiliga 2,2 mln.dirham miqdorida va ibodatxonalardan qimmatbaho narsalar ko'rinishida xiroj olib turgan. Markaziy Osiyoda soliqqa tortishning arabcha tizimini joriy etib, ya'ni soddalashtirilgan tizimga o'tib, yagona soliq yig'ishni yo'lga qo'ygan.

Soliqqa tortish tizimiga ko'ra yerlar ikki guruhga: ushr va xiroj yerlariga bo'lingan. Birinchi toifaga arablarga qarashli yerlar kirar edi. Qolgan yerlarning hammasi ikkinchi toifa hisoblangan. Bunda ushr alohida ahamiyat kasb etgan.

Ushr yerlardan olingan hosilning 1/10 qismi, xiroj yerlardan hosilning 1/3 qismidan 1/2 qismigacha soliq muqassama olinar edi. Bundan tashqari ekin maydoniga qarab qat'iy tarzda, shuningdek, uzumzorlar va bog'lardan belgilangan miqdorlarda soliq olingan.

Chorvadorlardan soliq asosan mol boshi soniga qarab olingan. Hunarmandlar va savdo ahli yillik daromaddan oshgan taqdirda soliq to'laganlar. "Zakat" so'zi keyinchalik hunarmandchilik, savdo va chorvachilik solig'iga nisbatan qo'llaniladigan bo'lgan. Bundan tashqari, turli foydali qazilmalardan ko'rilgan daromad va bevosita vorisi bo'lmasa, merosdan ham soliq undirish taomilga aylanadi. Soliqning yana bir ko'rinishi "juzya" jon solig'i hisoblangan. U musulmon bo'lmagan erkaklardan undirilgan.

Dehqonlar o'z qurol-aslahalari bilan kanallar qazish va tozalash, yo'l qurish va eski yo'llarni ta'mirlash, ko'priklar, shahar qal'a devorlari barpo etish va shu kabilarni bajarishga majbur qilinganlar²⁰.

704-yilda Qutayba ibn Muslim Xuroson noibi etib tayinlanadi. Unga Movarounnahmi bo'ysundirish va idora etish topshiriladi. U uzoq tayyorgarlikdan so'ng Buxoro ustiga yurish qiladi. Farg'onaliklar, so'g'dlar, mahalliy turklar buxoroliklarga yordamga keladilar. Qattiq janglardan so'ng Qutayba harbiy hiyla ishlatib g'alabaga erishadi.

²⁰ O'zbekiston xalqlari tarixi // Akademik A. Askarov tahriri ostida. O'zbekiston. T: 1992. – 81. bet.

Hokimiyatni Buxorxudotlar qo'lida qoldirgan arablar Buxoro bilan sulh tuzishib, Samarqandga qaytadilar. Sulh shartnomasiga binoan buxoroliklar har yili arablarga boj-xiroj to'lab turish majburiyatini oladilar. Shu bilan birga, arablar uchun o'tin, ot-ulov uchun yem-xashak va suv tashib berish majburiyati ham mavjud edi.²¹

ZAKOTI-CHAKANA – arablar hukmronligi davrida joriy qilingan, o'rta asrlar va undan keyingi davrlarda 40 boshdan kam qo'yi bo'lgan fuqarolar zakot to'lamagan, ammo zakoti-chakana, ya'ni mayda zakot to'lashi shart bo'lgan.

XIROJ – arablar hukmronligi davrida joriy qilingan va undan keyingi davrlarda aholining barcha tabaqalari uchun majburiy bo'lgan, davlat tomonidan undiriladigan eng keng tarqalgan soliq turi. Mazkur soliq asosan Sharq mamlakatlari, xususan, musulmon mamlakatlarida keng tarqalgan bo'lib, arablar bosqini davrida istilo etilgan mamlakatlarda, islomni qabul qilmagan barcha toifadagi musulmon bo'lmagan aholidan undirilgan. Keyinchalik u aholining etnik, ijtimoiy mansubligidan qat'iy nazar barcha uchun majburiy to'lov turiga aylangan. Soliq miqdori aholining boy-kambag'alligiga qarab, yer, mol-mulk miqdori hamda oila a'zolarining nufuziga qarab belgilangan. Undirilgan soliq maxsus tayinlangan soliq xodimlari tomonidan quyi boshqaruv vakillari, ya'ni yer-suv jamoasi raislari, qishloq oqsoqollari, diniy mahkamalarning hamda vaqf mulklari boshliqlari guvohligida amir, xon, bek xazinasiga tushirilgan.

Arablarning O'rta Osiyoga yurishlarida soliq va moliya tizimi dastlab talonchilik asosida amalga oshirilgan. Talonchilik siyosati ayniqsa arab bosqinchiligining ikkinchi davrida yanada kuchayadi. Xususan, Qutayba 707-715-yillarda Movarounnahrni uzil-kesil qo'lga kiritib, boyluk orttirishning zo'ravonlik yo'liga o'tadi. Masalan, uning tavsiyasiga binoan Samarqand hukmdori 2.200.000 dirham to'lash majburiyatini olib, barcha oltin va kumush, zeb-ziynat buyumlarini

²¹ Tursunov X Beknazarov A. O'zbekiston SSR tarixi. Darslik. – T.: O'zbekiston, 1982. – 41 bet.

tortib olishni ko'zda tutadi. Movarounnahrni o'z mustamlakasiga aylantirishda talonchilik usuli bilan birga soliq solishni takomillashtirishga ham ahamiyat beradi²².

710-yildan 737-yilgacha So'g'dda podshohlik qilgan G'urak (Gurak) arablarga qarshi kurashlar olib borgan. Xususan, Karmana bilan Kattaqo'rg'on oralig'idagi Arbinjon degan joyda jang bo'lib o'tadi. Ammo kuchlar teng bo'lmaganligi sababli G'urak chekinadi. Shosh va Farg'onadan yordamga yuborilgan bo'linmalar ham yo'lda Qutayba tomonidan tor-mor etilgach, Samarqand qamali boshlanib, u 6 oy davom etadi.

712-yilda Qutayba o'zaro ichki urushlardan foydalanib, Xorazmni o'ziga bo'ysundiradi, o'sha yilning o'zida arablar O'rta Osiyoning yirik savdo, iqtisodiy-siyosiy markazlaridan biri Samarqandni ham bosib oladilar. Samarqand podshosi G'urak bilan tuzilgan shartnoma shartlariga binoan, Samarqand va So'g'diyona xalqi arablarga har yili 2 million 200 ming dirham miqdorda o'lpon to'lash va arab qo'shiniga 100 ming kishi to'plab berishga majbur etiladi²³.

Mahalliy aholiga nisbatan arablarning jabr-zulmi yanada kuchaya boshlagach, Movarounnahrning aksariyat shaharlarida ommaviy xalq qo'zg'olonlari birin-ketin sodir bo'la boshlaydi. Bu esa arab hukmdorlarning mahalliy xalqlarga nisbatan qahr-g'azabini yanada kuchaytiradi. Jumladan, 723-yilda Xo'jandda bo'lib o'tgan yirik xalq qo'zg'oloni kuch bilan bostirilgach, arablar jamoachilarni xiroj va juzya to'lashga majburlab, ularning bo'yinlariga maxsus qo'rg'oshindan qilingan muhrlar osib yurishni talab qilganlar. Bunday muhrlarda "rustoq" yoki ma'lum joyning nomi bilan bir qatorda, to'lanadigan soliq miqdori ham qayd etilgan. Shu bilan bir qatorda mahalliy xalqlar arablar bosib olgan yerlardan har yili xalifalik xazinasiga katta miqdorda o'lpon to'lab turishlari bilan birgalikda, ma'lum miqdorda qo'shin uchun odam

²² Oblomurodov N., Tolipov F. O'zbekistonda soliqlar tarixi. T.: "IQTISOD-MOLIYA", 2009. – 27-b.

²³ Чехович О.Д. Бухарские документы XIV в. – Т., "Наука". 1965. – С. 171.

ham to‘plab berganliklari to‘g‘risidagi ma‘lumotlar uchraydi.²⁴ Arablar asosan diniy targ‘ibotni o‘zlarining asosiy maqsadlari deb bilgan holda, “g‘ayridinlarga qarshi kurash” niqobi ostida faol ish olib borishlari bilan birgalikda, talonchilikdan iborat istilochilikni ham asosiy maqsad qilganlar. Soliqlarning muttasil ortishi va jabr-zulmlar o‘lkada qudratli xalq chiqishlarining avj olishiga turtki bo‘lgan. Ana shunday yirik xalq harakatlaridan biri, shubhasiz, Buxorodan Shaxrisabz gacha bo‘lgan hududlarda keng yoyilgan Muqanna qo‘zg‘oloni edi.²⁵ Quyida biz arablar davrida mintaqada mavjud bo‘lgan ayrim mulk egaligi va soliq turlarini keltirib o‘tamiz.

VAQF – arablarning O‘rta Osiyoni bosib olishi jarayonida davlat hukmdorlari tomonidan joriy qilingan, shuningdek, ayrim kishilar tomonidan diniy muassasalar, masjidlar, madrasalar ixtiyoriga daromaddan foydalanib turish, ammo sotmaslik sharti bilan o‘tkazilgan yoki vasiyat qilib qoldirilgan mulk, ya’ni yer-suv, mol-mulk, bino va boshqalar. Vaqfdan kelgan daromadlar o‘sha diniy muassasalar faoliyatini yaxshilash va ularda xizmat qiladigan din peshvolariga berilgan.

VAQFNOMA – vaqf hujjatlari. Vaqf mulklarining vaqtincha yoki doimiy ravishda bir shaxsdan ikkinchi bir shaxsga o‘tganligini tasdiqlovchi, ixtiyoriy berilganligi yoki vasiyat qilib qoldirilganligi to‘g‘risidagi hujjat. Yanada kengroq ma’noda, mulk egalarining o‘z yer-suvi, xo‘jalik binolari va daromad keltiradigan boshqa mulklarini diniy muassasalar – masjid, madrasalar hamda diniy toifadagi kishilar – eshonlar, muftiylar, sufiylik jamoalari izmiga ixtiyoriy tarzda o‘tkazganligi to‘g‘risidagi hujjat. Vaqfnomada mulkning vaqfga o‘tkazilish sababi, mulk egasining nomi, vaqf qilingan mulkning mutavallisi (boshqaruvchisi), vaqf mulkidan foydalanish tartibi, guvohlar aniq ko‘rsatilgan. Vaqfnoma qozi tasdig‘idan keyin qonuniy kuchga kirgan.

²⁴ Tursunov X, Beknazarov A. O‘zbekiston SSR tarixi. Darslik. – T.: Qizil gvardiya. 1982. – 41 bet.

²⁵ Askarov A. O‘zbekiston xalqlari tarixi. T.: O‘quv qo‘llanma. – O‘zbekiston. 1992. – 83 bet.

Xalifalik davrida soliq tizimining qaror topishi va rivojlanishi yirik mutafakkir, qonunshunos Abu Yusuf Yokub ibn Ibrohim al Ansoriy (731-798) asarlarida yetarli darajada keng yoritib berilgan. Bizgacha uning “Kitob al-xiroj” asari yetib kelgan. Dastlabki kezlarda, yuqorida aytib o‘tilganidek, davlat xazinasini to‘ldiruvchi asosiy va har tomonlama qulay manba zakot bo‘lgan. Keyinchalik zakot o‘rmini sadaqa egallab, bu yig‘im nochor kishilarga beriladigan yordamdan iborat bo‘lgan²⁶.

Arab hukmdori Ashras ibn Abdulloh as-Sulamiy (727-729 yillarda noib) qisqa davr ichida ikkita bir-biriga qarama-qarshi yo‘l tutgan. U yangi musulmonlardan juzya va xiroj olinmaydi deb e‘lon qilib, “arablarning kuchi – islomda”, uni qabul qilgan kishilar istilochilarga qarshilik ko‘rsatishni to‘xtatadi deb hisoblagan. Ashrasning siyosatiga So‘g‘d zodagonlari qarshilik ko‘rsatishdi, zero, ular xirojdan ozod qilish mavjud tuzum negizlarini qo‘poradi deb bilishgan. Hatto, Gurak xat bilan Ashrasga murojaat qilib, uning qarori xirojni butunlay tugatishga olib keldi, endi soliq undiradigan hech kim qolmadi, deb ogohlantirgan. Xirojdan ozod etish xazina tushumlarini keskin qisqartirib yuborgandan so‘ng Ashras Gurakning haq ekanligiga ishonch hosil qilib, “Arab hokimiyatining kuchi – xirojda” degan shiorni ko‘tarib chiqqan. U o‘z vaqtida al-Jarroh taklif qilgan siyosatga qaytib, juzyadan xatna kildirgan yangi musulmonlargina ozod etiladi degan g‘oyani olg‘a surgan.

So‘g‘d va Buxoro aholisi bu adolatsizlikka nisbatan qarshilik bildirib, qo‘zg‘olon ko‘tarishgan. Samarqand atrofida yetti ming kishidan iborat so‘g‘diylar to‘planishib, itoat etmasliklarini namoyish qilishgan. Nihoyat, olib borilgan noma‘qul soliq siyosati tufayli arablarga qarshi qudratli harakat avj olib, Movarounnahr besh yildan keyin arablar tasarrufidan xalos qilingan, ammo u faqat IX asr oxiriga kelibgina mustaqil bo‘lishga erishgan. Arab xalifaligi hukmronligi tugashi bilan dehqonlar ahvoli o‘zgarib, natura majburiyatlari bir qadar

²⁶ Oblomurodov N., Tolipov F. O‘zbekistonda soliqlar tarixi. T.: “Iqtisod-Moliya” 2009. – 27 b.

yengillashgan. Tohiriylardan Abulabbos Abdulloh (830-844 yillarda hukmdor) amaldorlardan dehqonlar manfaatini himoya qilishini so‘rab, o‘z talabini “Olloh bizni ularning qo‘li bilan boqadi, ularning og‘izlari bilan tabriklaydi va ularni xafa qilishni man etadi”, deb asoslagan.

Shunday qilib, ikki asrdan ko‘proq hukmronlik qilgan arablar saltanati tugab, Somoniylar (869-1005 yillar) hukmronligi maydonga chiqqan.

§ 3.2. Arablar tomonidan undirilgan islomiy soliqlar mazmuni

Arablarining Movarounnahrda yurishi arafasida o‘lkada turli katta-kichik davlatlar hukmronlik qilgan, ularning qariyb barchasi mustaqil davlatlar hisoblangan. Arab qavmlarini din targ‘iboti bilan birgalikda, o‘lkaning serunum tuproqlari, yam-yashil voha va vodiylari, katta miqdordagi yer osti va yer usti boyliklari e‘tiborini tortganligi shubhasiz. Bosib olingan mamlakatlarda arablar din targ‘iboti yo‘lida turli soliqlar, majburiyatlar va yig‘imlarni joriy etadilar. Kimda-kim islom dinini qabul qilsa, ularni soliqlardan ozod etish to‘g‘risidagi hukmlar ham aholi e‘tiboridan chetda qolmagan.

Xususan, mahalliy aholi islom diniga o‘tishini tezlashtirish maqsadida arablar islom diniga yangi kirgan kishilarga turli imtiyozlar berib boshlaganlar, xususan, ularni asosiy soliqlarni to‘lashdan ozod etganlar. Arablar mahalliy aholiga nisbatan hayrixohlik siyosatini yuritganlar. Masalan, xalifa Umar II (717-720 yillar) Xuroson noibi al-Jarrohdan islom diniga kirgan kishilarni xiroj va juzyadan ozod qilishni talab qilgan. Al-Jarroh, rasman unga bo‘yso‘ngan, lekin yangi musulmonlarga qo‘shimcha shart – xatna qildirishni ham qo‘ygan.

Xalifalikning Xuroson noibi Ubaydulloh ibn Ziyod yurishlari davrida arablar Poykent va Buxoro shaharlari hamda ularning tevarak atrofidagi yerlarni talon-taroj qiladilar va katta miqdordagi o‘lpon, 1 mln dirham pul va 4000 asir bilan orqaga qaytganlar²⁷. Asta-sekin

²⁷ Церетели Г. В. Арабские диалекты в Средней Азии. Ч. I. Тбилиси., 1956. – С 17.

Movarounnahrda arablarning to'la hukmronligi o'rnatilgan boshlagach, ilgari dehqonzodalar tasarrufidagi qishloq jamoalarining mulklari ham arab hukmdorlari va noiblari qo'lga o'tishi barobarida, mahalliy hukmdorlar faqatgina ayrim soliqlarni to'lash orqali avvalgi hukmdorliklarini davom ettirayotgan edilar. Bosib olingan shahar va qishloqlarning islom dinini qabul qilmagan barcha toifasidan birdek juzya (jon solig'i) faqat mol-mulkka egalik huquqiga ega erkaklardan undirilgan. Xotin-qizlar, keksalar, yersiz, mulksiz toifa kishilar bunday soliqni to'lashdan ozod etilganlar. Qolgan barcha toifadagi aholi esa umumiy yer solig'i – xiroj to'lashlari shart bo'lgan. Xiroj miqdori hosilning 1/3 (ba'zi manbalarda uning miqdori 1/5, 1/10 ekanligi qayd etiladi) qismiga qadar yetgan edi, ba'zan undan ortiq bo'lgan. Juzya, xiroj va boshqa soliqlardan tashqari, ziroatchi aholi gardanida boshqa og'ir soliq turlari ham bo'lgan.

Juzya musulmon bo'lmagan erkaklardan undirilgan, uning hajmi kelishuv asosida belgilangan. Mast qiluvchi ichimliklar va so'yilgan hayvonlar bunday soliq turi sifatida qabul qilinmagan. Arablar o'z mustamlakachilik mavqelarini mustahkamlab olish maqsadida soliq siyosatidan islom manfaatlari yo'lida keng foydalanishga uringanlar. Soliq to'lashdan islom dinini qabul qilgan aholi ozod qilingan. Xususan, arablar O'rta Osiyoni bosib olganlaridan so'ng xirojni mahalliy odat bo'yicha yozning o'rtasida hamda ikkinchi yarmida, g'alla pishib yetilganda va kech kuzda yoki erta bahorda yig'ib olganlar. Bu esa ayrim hollarda xalq g'alayonlari ko'tarilishiga sabab bo'lgan.

JUZYA – dastlab Arab xalifaligida, keyinchalik boshqa musulmon davlatlarida g'ayridin kishilardan olingan soliq. O'z davrida shariat me'yorlariga ko'ra musulmon bo'lmagan fuqarolar jon solig'i to'lashlari shart bo'lgan. Albatta, uning bir qancha shartlari bo'lib, shulardan biri juzya to'lovchi jismoniy shaxs balog'at yoshiga yetgan bo'lishi kerak bo'lgan. Qariyalar va ayollar, bolalar, qul va gadoylar juzyadan ozod qilingan. Juzya asosan pul va natura tarzida undirilgan.

ZAKOT – dastlab arablar tomonidan bosib olingan hududlarda aholidan undirilgan diniy soliq sifatida shakllangan, keyinchalik chorva mollari, hunarmandchilik buyumlari ishlab chiqaruvchi ustalar, savdogarlar hamda boshqa toifadagi mulkdorlardan olingan soliq, ba’zan u amaldorlar va ruhoniylarni ta’minlash uchun ham undirilgan. Islom dinining besh asosiy farzlaridan biri musulmon bo’lgan, ma’lum boylikka ega bo’lgan, o’z daromadiga ega bo’lganlar zakot beradi. Zakot miqdori pul daromadlarining qirqdan bir ulushiga teng.

Musulmon huquqshunoslari “zakot” tushunchasini “tozalash” (begunoh musulmonning o’z boyligidan foydalanishini zakot to’lash “tozalaydi” ma’nosida talqin etadilar. Ba’zi tadqiqotchilar uni qadimgi yahudiy tilidagi “zakut” (xayrli ish) tushunchasiga xos termin sifatida talqin qiladilar. Umuman, zakotning kelib chiqishi islomdan oldingi arab qavmlari va qabilalari orasida ham rasm bo’lgan bo’lib, qo’lga kiritilgan o’ljani bo’lish vaqtidagi o’zaro yordam maqsadida kelajak uchun tuziladigan o’ziga xos “jamg’arma” sifatida ham talqin etiladi.

Qur’oni Karimda nozil qilingan suralarda zakot “xayrli faoliyat, moddiy yordam, sadaqa” ma’nolarida ko’llanilgan. Ehtiyojmand jamoa a’zolari foydasiga doimiy ravishda yig’iladigan soliq sifatida zakot xirojdan keyin joriy qilingan bo’lib, Muhammad Payg’ambarning vafotlaridan keyin jamiyat hayotida zakotni to’lashga ehtiyojning yo’qligi tufayli uning o’rnini xayr-saxovatning boshqa turlari egallagan. Zakotni rasmiy ravishda joriy qilish va miqdorini tayinlash hazrati Umar xalifaligining dastlabki yillarida amalga oshiriladi.

Keyinchalik O’rta Osiyo jamiyatida insonlarga mehr-muruvvat, saxovat ko’rsatish maqsadida islom an’analariga ko’ra zakotni faqat balog’at yoshidagi va to’lashga qodir bo’lgan musulmonlar berganlar hamda u quyidagicha olingan:

- ekinzorlardan;
- uzumzorlardan va xurmo daraxtidan;
- chorvadan;

- oltin va kumushdan;
- sotiladigan mollardan va hokazo.

Dehqonchilik mahsulotlaridan olinadigan zakot hosilning 1/10 bir qismi miqdorida hosil o'rib-yig'ib olingan paytda olingan bo'lsa, boshqa turdagi narsalardan ularning 1/40 miqdorida yil tugaguncha olingan. Yig'ib olingan mablag' qozi ixtiyorida bo'lib, yil davomida o'sha yig'ib olingan muzofotdagina sarf qilinishi mumkin bo'lgan. Bundan faqat g'oziyarga berishga mo'ljallangan mablag'largina istisno edi.

Muhim jihati shunda bo'lganki, yig'ib olingan zakotdan yordam olishga hech narsasi yo'q nochorlar, kambag'allar, zakot yig'ib oluvchilar, taqdirlanishga arzigulik kishilar (muayyan toifa vakillari), qarzini to'lashga qodir bo'lmagan shaxslar, g'oziyalar, uyiga qaytib borishga mablag'i bo'lmagan musofirlar haqli bo'lganlar.

Xalqimiz huquqiy qarashlari, milliy an'analariga muvofiq zakot ba'zida sadaqa (ko'ngilli ravishda xayru-ehson qilish) tarzida ham ifodalangan. Garchi u umumiy yig'ib olingan bo'lsada, Ko'pchilik hollarda miskin, faqir, beva-bechoralarga ehson tariqasida ham tarqatilgan. Ko'pincha dehqonchilik mahsulotlaridan olinadigan zakot "utr" deb atalib, odatda qozi ixtiyoriga emas, balki xazinaga tushgan. Shuningdek, qazib olinadigan oltin, kumush, qimmatbaxo toshlar, dengiz mahsulotlari va topib olingan xazinalardan tushadigan zakot ham davlat xazinasiga tushar edi. Ko'p hollarda zakot deganda chorva, pul va sotiladigan mollardan olinadigan soliq ham tushunilgan.

Umuman zakot ixtiyoriy xayriyaning bir turi bo'lib, musulmon banda o'z daromadi yoki mulkini bir qismini Alloh yo'lida xayr-ehson sifatida sarflagan. Musulmon kishi o'z daromadining 1/5 qismini qashshoqlar, yetim-esirlar, yolg'izlarga berib, qolgan qismini o'z ehtiyojiga sarflagan. Xususan, Muhammad Payg'ambarning, keyinchalik esa xalifalarning, qolaversa alohida mansabdagi imtiyozli musulmon oilalarining sarf-xarajatlari ham shu tarzda bo'lgan. Arablarning O'rta Osiyodagi hukmronligi 651 yilda Marvni egallashdan boshlanib,

dastlabki talonchilik hujumlari Poykent va Buxoroni mahv etish bilan yakunlangan. Bu davrda zakot butun Movarounnahrda keng yoyilgan.

Shu bilan birga, zakotdan tashqari, garchand soliq bo'lmasa-da, musulmon davlatlarida, xususan, Movarounnahrda tarixan zakotning mazmun-mohiyatiga yaqin bo'lgan "sadaqa" tushunchasi ham mavjud bo'lgan. Bu davrda sadaqa keng tarqalgan yig'im bo'lib, agarda uning mazmun-mohiyatiga e'tibor qaratsak, u o'ziga to'q, turmushda moddiy mavqega ega kishilar tomonidan miskin, beva- bechoralarga berilganligi ayon. U jamiyatning o'ziga to'q toifa kishilaridan to'plab olingan va davlatning, ya'ni mahalla, qishloq oqsoqolliklari, viloyat hokimliklari, bekklik, amirlik, xonlik devoni amaldorlari tomonidan ayrim hollarda miskin, kambag'allar uchun tarqatilganligi bois, mohiyatan davlat va jamiyat hayotida ijtimoiy ahamiyat kasb etgan.

Jamiyatda insonlarning huquqiy mavqei, ijtimoiy toifasiga ko'ra "sadaqa" – (arabcha – chin dildan qilingan ehson) xayru-ehson tushunchasida ham ko'llanilgan. Sadaqa berish haqida Qur'oni Karimda ham ta'kidlab o'tilgan bo'lib, u haqdagi masalalarni islom huquqi (fiqh)ning uqubot va ahkom bo'limlari ham talqin qiladi. Sadaqa berish islomda imkoni bo'lgan har bir kishi uchun farz hisoblanadi. Birovga sadaqa bera olishga qurbi yetmaydigan kishilar sadaqa olishlari mumkin bo'lgan, sadaqaning quyidagi turlari mavjud bo'lgan:

- bir martalik xayru-ehson ko'rinishdagi sadaqa;

- kafforat, ya'ni xayrli maqsadlarga sarf etiladigan jarima ko'rinishidagi sadaqa;

- o'ziga to'q bo'lgan musulmonlarning daromadlaridan yo'qsil, miskinlar foydasiga ajratib beriladigan sadaqa va hokazo.

Dastlabki ikki holatda sadaqa pul, ovqat, kiyim-kechak, xizmat ko'rsatish va uy-joy bilan ta'minlash, karzdan va majburiyatdan kechish kabi shakllarda bo'lgan. Uchinchi holatda sadaqa – faqat pul bilan beriladigan, u maxsus soliqchilar tomonidan yig'ilib, markaziy yoki mahalliy xazina (bayt ul-molga) kelib tushgan. Xususan, o'rta asrlarda

bu mablag' sadaqa deb ataluvchi zakotdan to'plangan mablag' bilan birgalikda maxsus vakolatli shaxslar tomonidan sug'urta vositasi turi sifatida markaziy hokimiyat nomidan kambag'al, muhtoj kishilarga tarqatilgan. Sadaqa mablag'laridan yordam olishga kambag'allar va nogironlar haqli bo'lib, ularning bu holati to'g'risida jamoaning uch a'zosi shohidligi lozim bo'lgan.

Shuningdek, biror sabab bilan xonavayron bo'lgan, qurbi yetmaydigan xarajatlar, to'lovlarni to'lash (masalan, muhtoj qarindoshlarini boqish)ga majbur bo'lgan kishilarga ham sadaqa berilgan va hokazo. Shuningdek, xalifalik davrida sadaqa to'plovchi va taqsimlovchi amaldorlarga, musofirxonalarga, biror sabab bilan safarni davom ettira olmay qolgan yo'lovchilarga ham sadaqa mablag'lari ajratilgan.

Huquqiy manbalar, fiqh ilmiy manbalari hamda Xadisu-sharifda va boshqa adabiyotlarda sadaqa ma'nosi bilan zakot tushunilgan. Sadaqa va zakot dastlab bir-biriga yaqin tushuncha bo'lganligi bois, zakotdan qoladigan mablag'ni olish huquqiga ega kimsalar ham sadaqa mablag'laridan foydalanish huquqiga ega bo'lganlar. Huquqiy va tarixiy hujjatlarda sadaqaning majburiy turiga zakot, xiroj, ushr, fitr, kafforat (jarima) kabilar kirgan. Ixtiyoriy sadaqalar esa xudoyi, to'ylar, ziyofatlar, xayriya tashkilotlariga, jamg'armalarga beriladigan moddiy xarajatlardan iborat bo'lgan. Odatda, sadaqa deganda faqat muhtojlarga, gadoylarga beriladigan narsalar tushuniladi. Lekin jamiyatning huquqiy mezonlaridan kelib chiqib sadaqa xayr-ehsonning barcha turlari uchun qo'llanilgan.

§ 3.3. Somoniylar davlatida soliq munosabatlari tizimi. Qoraxoniylar hukmronligi davrida soliq siyosati

O'rta asrlarga kelib, O'rta Osiyoda yer egaligi shakllari birmuncha o'zgargan, shu asosda ulardan olinadigan soliqlar ham o'zgarib turgan. Katta miqdordagi yerlarni boshqarish yirik yer egalari qo'lida bo'lib,

ular mahalliy aholidan yig'ilgan soliqlarni davlat xazinasiga tushirib turganlar. Xususan, Ismoil Somoniy islomni tarqatish va targ'ib qilishning eng yaxshi vositasi bo'lgan savdo-sotiqqa homiylik qilish orqali o'lpon va bojlarni eng kam darajaga tushirganligi haqidagi ma'lumotlar mavjud.

Somoniylar davrida (874-999 yillar) Xalifalik soliqlari o'zgarishsiz saqlangan bo'lib, ulardan mushrifona va begar singari yangi turlari joriy etilgan. Xalifalik davridan farqli ravishda soliqlarning talonchilik mazmuni o'zgarib, uning mintaqada markazlashgan davlat tizimiga aylantirilishi ro'y beradi.

Hukmdorlar soliqlarning muttasil tushib turishini ta'minlash va Bag'dod hukmdorlarining tobora ortib borayotgan talablarini qondirishga intilib, qishloq xo'jaligini rivojlantirish hamda suvdan foydalanish qoidalarini tuzgan holda yer-suv munosabatlarini tartibga solish yuzasidan anchagina kuch-g'ayrat sarfladilar. "Ariqlar to'g'risida kitob" deb atalgan qoidalar majmui tayyorlandiki, u ikki asr mobaynida suvdan foydalanish ustidagi bahslarni yechishda asosiy qo'llanma vazifasini o'tagan. Somoniylar davrida yer egaligiga asoslangan ishlab chiqarish asoslari tobora kuchaya boshlagach, ulardagi mulkiy bo'linish ham turli shakllarda bo'lib, olinayotgan soliq turlari ham ko'paya boshlaganligini ko'rish mumkin. Jumladan, quyidagi yer egaligi turlari bo'lgan:

1. Mulki sultoniy – sultonga (amirga) tegishli yerlar. Ulardan olinadigan soliqlar davlat xazinasiga tushgan. Bu juda katta yer-mulklar, shu jumladan, ko'p sonli dehqonlarning yer-suvi va boshqa daromad keltiradigan mol-mulklari hissasiga to'g'ri kelgan.

2. Mulk yerlari – ular xususiy mulk yerlari bo'lib, ular yirik yer egalari, zamindorlarga qarashli bo'lgan. Ular hissasiga to'g'ri keladigan soliqlar sulton xazinasiga tushgan.

3. Vaqf yerlari – ular masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalar tasarrufidagi yerlar bo'lib, ulardan olinadigan daromadlar diniy

muassasalar ehtiyoji uchun sarf qilinishi bilan birga, yirik islom arkonlari, ziyoli va ulamolar ulardan xayriya maqsadlarida ham foydalanganlar. Bunday holat, ayniqsa so‘nggi o‘rta asrlarga kelib xo‘ja va eshonlar, avliyolarning jamiyatda nufuzining ortishi barobarida yanada keng quloch yozgan. Ayrim hollarda vaqf mulklaridan olingan daromadlar musulmon ruhoniylar manfaatlari uchun ham xizmat qilgan.

Somoniylar davrida soliq solish maqsadlarida yerlar asosan ikki turga bo‘lingan:

1. Mulki xiroj - jami soliq olinadigan yerlar. Aholining aksariyat tabaqalari daromad turidan va shaklidan qat’i nazar, davlatga yer solig‘i to‘lashlari shart bo‘lgan. Jumladan, “mulki sultoniylar” ham shu toifaga kirgan. Aholi bunday yerlardan hosil miqdoridan kelib chiqib, daromadning uchdan birini davlatga soliq tarzda topshirganlar.

2. Soliq to‘lashdan qisman yoki butunlay ozod etilgan yerlar.

Bunday yerlar oliy musulmon ruhoniylari, jumladan, avliyo va pirlar, yuqori tabaqa eshonlar, xo‘jalar va ularning avlodlari hamda Payg‘ambar avlodlaridan bo‘lgan sayidlar mulki hisoblangan.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida soliqlar asosida shakllantiriladigan turli to‘lovlar bilan birgalikda somoniylar davrida ko‘plab davlat majburiyatlari ham muxim ahamiyat kasb etgan. Jumladan, yirik suv inshootlari, ariqlar, zovur va kanallar, dambalar qurilishida ko‘plab qishloqlarning oddiy aholisi majburiy mehnatga jalb etilgan. Bunda ular majburiyatni bajarishni o‘z hisoblaridan o‘taganlar. Ayrim hollarda soliq olishda aholining ijtimoiy mavqei hamda turmush tarzi ham inobatga olingan. Bu ayniqsa, ilk o‘rta asrlarda yaqqol namoyon bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin.

Tarixchi Muhammad Narshaxiyning yozishicha, somoniylar va ular qo‘l ostidagi amirlar davrida Buxoroning xiroji Karmananiki bilan qo‘shilib bir gal 1168560 (bir million bir yuz oltmish sakkiz ming besh yuz oltmish olti) dirhamu besh yarim donakni tashkil etgan. Undan keyin xiroj har jihatdan kamaygan, ba’zi yerlar suv tagida qolib ketib,

podshox, bu mavzedan xiroj olishni to'xtatgan. Ba'zi yerlar, masalan, Baykand va boshqa qishloqlar sultonning mulkiga o'tib, xiroj daftaridan o'chirilgan va Karmananing xiroji Buxoro xirojidan ajratib olingan.

Ismoil Somoniy hukmronligi davrida davlat o'zining rivojlanishining anchagina yuqori cho'qqisiga erishgan. Xususan, 900 yilda xalifa Amir ibn Lays tor-mor qilinganligi uchun unga Xurosdagi noiblik hadya qilinadi. Ungacha bu yerlarda tohiriylar va safforiylar hukmronlik qilganlar. Endi esa Xorazm janubiy chegaralaridan Hindistonning shimoliy chegaralarigacha, sharqda Sirdaryo havzalaridan g'arbda Isfaxongacha cho'zilgan ulkan hududda somoniylar hukmronlik qilar edilar. Ismoil Somoniy davrida mamlakatda markazlashgan kuchli hokimiyat tarkib topgan, unga ko'ra viloyat hokimlarini hukmdorning o'zi tayinlar edi. Ismoil Somoniy ayrim muhim lavozimlarni meros qilib qoladigan tarzida shakllantirar ekan, aholidan soliq yig'uvchi mushriflar uchun ham anchagina imtiyozlar yaratgan.

Ayni vaqtda yer va jon soliqlarining miqdori mahalliy aholi gardaniga og'ir yuk bo'lib tushgan. Jumladan, Nuh ibn Mansur hukmronligi yillarida dehqonlardan yiliga ikki marta soliq yig'ib olingan. Ayrim hollarda soliqlar birmuncha barvaqt, yil boshida undirib olingan. Bu esa aholining mahalliy hukmdorlarga nisbatan g'azabini ko'zg'atgan.

XI asrdan boshlab, O'rta Osiyoda shartli yerga egalik "iqta" keng yoyiladi. Yer muayyan muddatga sovg'a qilinib, "iqtador" foydasiga ma'lum bir daromadning to'liq yoki bir qismi tegadigan bo'ldi. "Iqta" egalari maxsus farmon bilan belgilangan tartibdagina dehqonlardan soliq undira olardi.

Soliqlar miqdori "iqta" yer sovg'a qilinganidan avval qancha bo'lsa, shuncha bo'lishi shart edi. Nafaqat yerni, tegirmon, hammom, bozordagi do'kon va boshqa narsalardan tushadigan soliq yoki daromadni ham "iqta" tarzida berish mumkin bo'lgan.

Agarda mazkur tizimning ma'no va mazmuni, shakllanishi va rivojlanish tarixiga nazar tashlasak, "iqta" atamasi O'rta Osiyoda XVIII asrning 20-yillariga qadar qo'llanilgan. XIV asrda bu atama "suyurg'ol" tizimi bilan almashtirilgan.

"Iqta" tarixiy tizimi "tanho" so'zining sinonimi sifatida shartli, ya'ni ma'lum shartlar asosida in'om etilgan mulk ma'nosini bildirgan. Shu bilan birga, ba'zan "suyurg'ol" va "iqta" atamalari bir-biridan tafovut ham qilgan. XVI asrda har ikki atama bir xil tushunchani anglatgan, ya'ni shartli ravishda sulola a'zolari, harbiy boshliqlar va ko'zga ko'ringan davlat arboblari toju-taxt oldida ko'rsatgan maxsus xizmatlari evaziga berilgan in'om (viloyatlar, tumanlar) ma'nosini bildirgan. Iqta muvaqqat in'om hisoblangan va markaziy hukumat, ya'ni xon uchun qilingan alohida xizmatlar evaziga aholining va hukumatning ma'lum toifadagi kishilariga berilgan. Ammo iqtador faqat daromadning xon tarafidan belgilangan qismigagina ega bo'lgan, oliy mulkdorlik haq-huquqi xon ixtiyorida saqlanib qolavergan.

Xususan, temuriylar hukmronligi va undan so'ng faqat hukmron sulola vakillari, yirik harbiy arboblari iqta egalari hisoblanganlar. Iqta sohibi, garchand asosiy soliqlardan ozod bo'lsada, xirojning bir qismini, ya'ni yer-mulkdan tushadigan daromadning ma'lum qismini davlat xazinasiga topshirishi zarur bo'lgan. Hatto bunday toifadagi kishilar qo'shni mamlakatlarga uyushtirilgan harbiy yurishlar vaqtida, darhol o'z qo'shinlari bilan xonga yordamga borishlari yoki uning ixtiyoriga ma'lum miqdorda qo'shin yuborishlari shart bo'lgan. Shu ham diqqatga sazovorki, o'rta osiyolik hukmdorlar chet ellardan kelib, dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi katta yer egalari va sultonlarga ham ularning xizmatlarini inobatga olib iqta in'om etganlar. Demak, o'rta asrlarda iqta tizimi soliqlar to'lashdan birmuncha himoyalangan, ammo davlatning ijtimoiy-iqtisodiy, harbiy maqsadlarida va xalq manfaatlariga yo'lida o'z mol-mulkingini yoki daromadining bir qismini sarflovchi tizimning

o'ziga xos ko'rinishi bo'lib, uning davlat xazinasini shakllantirishdagi o'rni katta bo'lgan.

XVI-XVIII asr boshlariga kelib esa iqta tizimi ma'lum hududni, ya'ni ma'muriy sud va soliq daxlsizligi bilan vaqtinchalik va shartli ravishda beriladigan in'omlarni anglatgan. Iqta egalari hukmron xonadon a'zolari, yirik amaldorlar va harbiy tuzilma aslzodalaridan iborat bo'lgan. Iqta miqdori in'om etilayotgan shaxsning jamiyatda tutgan ijtimoiy-siyosiy mavqei bilan bog'liq bo'lgan. Iqta xirojning ma'lum qismini markaziy davlatning xazinasiga topshirib turish va xarbiy xizmat ko'rsatish sharti bilan ham berilgan.

Somoniylar davrida davlat daromadlari va xarajatlarini boshqarib turuvchi oliy moliya amaldori, ya'ni mustavfiy devoni markaziy idora tizimida katta o'rin egallagan edi.

Avvalo hali shartli va doimiy mulk qilib berilmagan sulton yerlari, ya'ni davlat maydonlari mavjud bo'lgan. Bu yerlar xazinaga soliq tushumlari va iqta taqsimoti fondining asosiy manbai xizmatini o'tagan. Soliqlar davlatning maxsus shaxslar tomonidan yig'ilib, ular davlat xazinasiga tushgan. Butun siyosiy tizim avvalo g'oyat ulkan yer fondi hisobiga yashagan, daromadlar tushadigan asosiy manba yerdan olinadigan daromadlar hisoblangan. Xususiy va davlat yerlari xazinaga soliq tushadigan iqta taqsimot fondining asosiy manbai bo'lgan. Bu esa yer egaligi munosabatlari hukmronlik qilgan davrning o'ziga xos tartibi edi.

Somoniylar davlatida harbiy xarajatlarning o'sib borishi shoh saroyida turk gvardiyasi ta'sirini kuchaytiradi. Davlatda mansab talashish, fitna va xazina talonchiligi avj olishi natijasida chuqur inqiroz holati vujudga keladi. 996-999 yillar mobaynida turkiy chigil va yag'mo qavmlaridan iborat Qoraxoniylar sulolasi Movarounnahrda Somoniylar hukmronligini tugatib hokimiyatni egallaydilar.

Qoraxoniylar davrida markazlashgan despotik boshqaruv o'rniga udel (viloyatlarga bo'lib) boshqaruvi va dehqon zamindorligi o'rniga xonlik iqto yer egaligi vujudga keladi.

Iqto mulkchiligida yer muayyan muddatga, ko'rsatgan xizmatlari uchun sovg'a qilinib, "Iqtodorlar" foydasiga ma'lum daromadning to'liq yoki qisman ulushi muqtaga (iqtodorga) qoldirilgan. Iqtodorlar maxsus farmon bilan belgilangan tartibdagina dehqonlardan soliq undira olganlar. Soliq miqdori yer in'om etilgandan oldin qancha bo'lsa, o'shancha olingan. Nafaqat yer, balki tegirmon, hammom, savdo do'koni va boshqa mulklardan tushadigan daromadlar ham iqto sifatida berilishi mumkin edi.

Qoraxoniylar davlatida soliqlar Somoniylar davridagidek vazifalarni bajargan bo'lsada, bu davrda ularning mayda va o'rta ishlab chiqarishni rivojlantirishga yo'naltirilganligini ham qayd etish mumkin bo'ladi.

Qoraxoniylar, saljuqiylar, g'aznaviylar hukmronligi yillarida o'lkada soliq tizimi va uning shakllari haqida ma'lumotlar birmuncha kam. Ammo mazkur davlatlar hukmronligi yillarida ham davlatlarning soliq tizimi hukmron tabaqa vakillari tomonidan ishlab chiqilgan amaldagi qonun-qoidalar doirasida joriy etilgan bo'lib, ular ko'proq mavjud tuzum manfaatlarini va katta yer egalari, hukmdorlar qiziqishlarini ifoda etgan. Jumladan, Qoraxoniylar davrida soliq tizimi uchun, shubhasiz, ulkan yer va mulk zaxirasining mavjudligi, u davlatning asosiy daromadlar tushadigan manbai hisoblangan.

§ 3.4. G'aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatida shakllangan soliqlar tizimi

G'azna shahrini Xurosonning siyosiy markaziga aylanishi X asrning ikkinchi yarimiga to'g'ri keladi. G'aznaviylar davlatining asoschisi Sabuqtegin bo'lib, bu davlat uning o'g'li Mahmud G'aznaviy davrida musulmon olamining eng kuchli davlatlaridan biriga aylandi. Uning

hukmronligi davrida (998-1030) Xorazm, Xuroson, Seyiston, Qobul, G'azna, Shimoliy Hindiston kabi viloyatlar va makonlar g'aznaviylar izmida bo'lgan. Mahmudning o'limidan so'ng uning o'rniga taxtga o'g'li Ma'sud o'tiradi. Binobarin, Mas'ud davri (1030-1041) asosan Mahmud sa'y-harakatlari bilan ko'lga kiritilgan natijalarni saqlab qolish yulidagi urinishlar yillari bo'ldi, desak to'g'ri bo'ladi.

G'aznaviylar davri boshqaruv tizimi o'zining murakkabligi bilan diqqatni jalb etadi. U ko'p jihatdan somoniylar, qoraxoniylar zamonidagi davlat boshqaruv, shu jumladan, soliq tizimlariga yaqin va o'xshash. Chunki har qanday boshqaruv tizimi (shakli) mavjud ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy sharoitga bog'liq bo'ladi. Boshqa tomondan esa g'aznaviylar hukmronligi ostida bo'lgan Xuroson, Seyiston, Qobul, Fazna kabi viloyatlar mintaqaning ajralmas tarkibiy qismlari bo'lib kelganliklarini nazarda tutsak, boshqaruvchilik taraqqiyotidagi o'xshashliklar, yaqinliklar sababi ma'lum bo'ladi.

Mahmud G'aznaviy davrida (997-1030) Xorazm hukmdori Oltintosh viloyat xirojini o'zida iqta haqi sifatida saqlab qolish taklifini bosh vazirga yuboradi. Shunda bosh vazir: "Amir Oltintoshga ma'lum bo'lsinki, u Mahmud G'aznaviy bo'la olmaydi. Soliqlarni yig', xazinaga yetkaz, undan so'ng o'z ta'minotining uchun so'ra. Qul uchun shohlikda o'z hukmdori bilan bir qatorda talab qo'yish juda xavflidir!" deydi.

Nizomulmulkning yozishicha, "G'aznaviylar iqta bermaganlar. Xazinadan yiliga xarajatlar uchun 4 marta mablag' ajratilgan. Amirlar soliqlarni yig'ib xazinaga topshirganlar. Xazinadan har 3 oyda viloyatlar uchun mablag' ajratganlar. Ular esa rozi va farovon edilar".

Saljuqiylar turkiy o'g'iz qavmidan bo'lib, ular dastlab hozirgi Janubiy Qozog'iston hududidagi yaylovlarda, Sirdaryoning o'rta oqimidagi yerlarda ko'chmanchi hayot kechirar edilar. Aslini olganda xuddi shu vaqtda saljuqiylar sulolasi hali shakllanmagan edi. Boshqacha aytganda, saljuqiylar bu etnik nom emas. X asrda Balxash ko'lining janubidan to Volga daryosi etaklarigacha bo'lgan hududda turkiy

xalqlardan bo'lmish o'g'izlar yashardilar. Ular ko'plab qabila va urug'larga bo'linganlar. Ana shundaylardan biri – qiniq urug'idan chiqqan Saljuq ismli shaxs o'zining fazilatleri, bilimdonligi, abjirligi va mardligi orqasida obro'-e'tibor qozonib boradi va bir qancha o'g'iz qabilalari sardori, katta qo'shin boshlig'i darajasiga erishadi. Tabiiy ravishda bunday shaxslarning borib-borib o'z davrasi, ta'sir doirasi vujudga keladi. Saljuqda ham shunday bo'lgan. Bu esa o'z o'rnida muayyan qarama-qarshiliklarni ham vujudga keltirgan. Xullas, iqtisodiy-siyosiy raqobat natijasida Saljuq o'z tarafdorlari bilan yuqorida tilga olingan Sirdaryoning o'rta oqimlarini tark etib, daryoning quyi oqimi chap qirg'og'ida joylashgan Jand viloyati yaqiniga kelib o'rnamshadi. Bu voqea taxminan X asrning o'rtalarida sodir bo'lgan. Shu orada ular islom dinini qabul qiladilar. Ular xuddi shu asrda Movarounnahrni idora qilayotgan somoniylar, aniqrog'i so'nggi somoniylarni harbiy jihatdan qo'llab-quvvatlaganlarini bilamiz. Saljuqiylarning Movarounnahr siyosiy hayotiga faol aralashuvi ayniqsa somoniylarning qoraxoniylar bilan raqobati yillari kuchaydi. Bu esa saljuqiylar qaramog'idagi o'g'iz qavmlarining Samarqand, Buxoro, Kesh viloyatlariga borib o'rnamshishlari uchun sharoit yaratdi. Ular o'z turmush tarzlariga ko'ra yaylovlar, dashtliklarda o'rnamshganliklari tabiiy. Shahar va vohalarda esa, avvalgidek, o'troq turkiy aholi istiqomat qilavergan.

Saljuqiylar davrida ayrim shartlar asosida iqtadorlar o'z foydalari hisobiga renta yig'ish huquqini oladilar. Shunday bo'lsada muqtalar (iqtadorlar) o'z foydalari huquqlarini yanada kengaytirishga harakat qilganlar. Nizomulmulk bu xususda shunday yozadi: "Iqtaga ega muqta bilsinkim, halqqa nisbatan ularga yuklangan soliqni to'g'ri va qonuniy yo'l bilan yig'sinlar. Bunda halq sog'lig'i, mulklari, xotin-bolalari xavfsizligi ta'minlansin. Ularning buyumlari va yerlari daxlsiz bo'lsin va muqtalar halqqa nisbatan boshqacha yo'llarni tutmasinlar".

Mamlakatda dehqonchilik rivojlanib borib, bunga asosan sun'iy sug'orish tizimlarining kengayib, mukammallashib borishi keng yo'l

ochib bergan. Chunonchi, suv to'g'onlarini ta'mirlash, yangilarini qurish, yer osti va yer usti suv inshootlarini barpo etish, dehqonchilikning ilg'or usullaridan foydalanish, sun'iy suv havzalarini yaratish kabi tadbirlar o'sha zamon dehqonchiligi taraqqiyotidagi asosiy omillardandir. G'allachilik, bog'dor-chilik, polizchilik, sabzavotchilik, paxtachilik, pillachilik sohalaridagi yutuqlar ham ilgarigi davrlar va boshqa mintaqalardan kam bo'lgan. Chunonchi, Xorazm qovunlari, Jurjon (Gurgon) xurmolari, shakarqamishi, limonlari, Niso uzumlari, behilari, baqlajonlari, Marv bug'doyi nafaqat mintaqada, balki undan tashqarida ham shuhrat qozongan edi.

Saljuqiylar dehqonchilik va hunarmandchilik taraqqiyoti uchun tegishli asos yaratib beradi. Shuning uchun ham yozma manbalar, arxeologik izlanishlar natijalari bergan guvohliklarga nazar solinsa, to'qimachilik (ip gazlama, ipak, zig'ir tolasidan tayyorlangan matolar ishlab chiqarish), kulolchilik (kosa, xum, ko'za, piyola va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarish), gilamchilik, zargarlik, oynasozlik, temirchilik, ko'nchilik kabi qator sohalar ham ichki, ham tashqi talab va ehtiyojlarni qondirish yo'lida taraqqiy etib bergan. Savdo-sotiqning rivojlanishida ishlab chiqarish (dehqonchilik, hunarmandchilik) bilan bir qatorda ulkan iqtisodiy-savdo makonining mavjudligi ham muhim o'rin tutgan. Albatta, bunday makonni yaratish oson bo'lmagan. Shaharlarda bozorlar ahvolini yaxshilash, tartib o'rnatish, karvon yo'llari xavfsizligini ta'minlash, ma'lum masofalarda rabotlar, to'xtash joylari bino etish, pul muomalasini nazorat qilish kabi qator muhim tadbirlarni doimo amalga oshirishga to'g'ri kelgan. Buning natijasida mintaqaning O'rta va Yaqin Sharq, Sharqiy Yevropa, Hindiston, Xitoy kabi mamlakat va o'lkalar bilan savdo aloqalari gurkirab bergan.

1087 yili Sulton Malikshoh Sharq va G'arb yo'nalishlararo savdoni yanada jonlantirish niyatida Xuroson va Iroq savdogarlarini ba'zi bir savdo to'lovlaridan ozod etgan. Savdo-sotiqda quruqlikdan tashqari

Kaspiy dengizi imkonlaridan ham oqilona foydalanishga intilingani ma'lum.

Kaspiy dengizi orqali Turkistonga neft mahsulotlari keltirilganligini bilamiz. Yoki bo'lmasa, Sirdaryo quyi oqimi o'ng qirg'og'i yerlaridan chiqadigan mushk, oltin, kumush kabilar nafaqat tashqi bozorda, balki mintaqaning o'zida ham g'oyatda qadrlangan. Umuman olganda, mintaqa bozorlarida qimmatbaho mo'yna, qorako'l terisi, tuzlangan baliq, morj qoziq tishidan tortib quruq meva, nafis matolar, qimmatbaho toshlar, taqinchoqlargacha topish mumkin edi.

Pul birligi o'mida sof oltindan zarb etilgan dinor (qizil dinor) qabul qilingan. Tarkibida oltindan tashqari qo'shimcha metall aralashmasi bo'lgan va mahalliy ahamiyat kasb etgan dinor ham bo'lib, uni rukniy deganlar. Shuningdek, muomalada mis dirhamlar ham bo'lib, ular asosan ichki bozorga mo'ljallangan. Saljuqiylar davrida ham chek, akkreditiv, veksel tarzidagi naqd pulsiz muomala qilish tizimi amalda bo'lganini alohida ta'kidlash lozim.

Tariximizning saljuqiylar, g'aznaviylar, qoraxitoylar va xorazmshohlar davrida soliqlarning somoniylar hamda qoraxoniylar davridagi shakllangan funksiyalar tizimi ayrim sulolaviy o'zgarishlarni istisno qilganda, deyarli avvalgidek davom etgan.

Xorazmshohlar davlati markazi – Gurganj yirik savdo va madaniy markazga aylangan. Shuningdek, Hazorasp, Kat, Xushmusan, Darg'on, Savag'on, Mang'ishloq, Nuzkat kabi shaharlari obod shaharlar qatoriga kirgan.

Xorazm davlati qadimdan sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik rivojlangan hududlardan biri bo'lgan. Qadimgi davrlarda bu hudud rivojlanishining asosiy omillardan biri Buyuk ipak yo'lining bu hududdan o'tganligi edi. Xorazmshohlar davlati davrida yirik siyosiy birlashmaning vujudga kelishi bilan davlatning siyosiy mavqei oshdi. Bu esa o'z navbatida hunarmandchilikning, savdoning rivojlanishiga, shaharlarning

yuksalishiga zamin yaratdi. Ulkan mintaqada siyosiy yaxlitlik va barqarorlikka erishilishi natijasida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning rivojlanishida ham ijobiy o'zgarishlar yuz berdi. Arxeologik izlanishlar, yozma manbalar guvohligiga ko'ra sun'iy sug'orishga katta e'tibor berilib, vohalar imkonidan iloji boricha keng foydalanishga harakat qilingan. Natijada dehqonchilikning rivojlanishida uzilish bo'lmagan. Turli hil qishloq ho'jalik mahsulotlari yetishtirilgan. Ulardan yuqori hosil olingan. Shaharlarda hayot qaynab, savdo-sotiq, hunarmandchilik rivojlangan. Mamlakatda ishlab chiqarilgan turli xildagi gazlamalar, zargarlik buyumlari, kiyim-kechaklar, gilam, poyonoz, teri, jun, yog'moy, sovun, qurol-aslaha, egar-jabduqlar, ho'l va quruq meva, ipakchiliklar, javohirlar va boshqa ko'plab mahsulotlar ham ichki bozorda, ham tashqi bozorda xaridorgir edi. Albatta, bunda tegishli davlat idoralarining hissasi ham katta bo'lgan. Chunonchi, doim bo'lganidek muxtasib²⁸lar bozorlardagi narx-navo, mahsulotlarning sifati, toshu tarozining ahvolidan xabardor bo'lishni to'xtatmaganlar. Karvon yo'llarida to'xtash joylari, suv omborlari, havzalari qurilgan, katta karvonlarni qo'riqlab borishga hatto sultonning shaxsiy pahlavonlari ham jalb etilgan.

Xorazmshoh Takash o'z farmonlaridan birida raiyatga nisbatan adolatli bo'lishga, dehqonlarning manfaatini himoyaga qilishga, soliqlarni olish jarayonida qonunlarga to'liq rioya etishga amr qilgan. Jaloliddin Xorazmshoh ham urush natijasida qiyin ahvolga tushib qolgan aholini soliqlardan ozod etgan.

Xorazmshohlar davrida dehqonlarning turmush tarzi ancha yuqori bo'lgan. Hukmdorlar va iqto egalari ham dehqonchilikdan yuqori hosil olish uchun dehqonchilikka ko'p mablag' sarflab, qishloqning iqtisodiyotini qo'tarishga harakat qilganlar. Takashning munshiysi – shaxsiy kotibi Muxammad Bag'dodiy At-tasviri ila-tarassul (Muhim

²⁸ Hududda shariat qonunlariga amal qilinayotganligini va bozorlarda toshu tarozining to'g'riligini nazorat qiluvchi shaxs.

nomalar bitish yo‘l-yo‘riqlari) asarida o‘sha davrdagi ahvolni yozib qoldirgan.

Bu davrdagi voqea-hodisalarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan va to‘g‘ri xolis xulosalar chiqarishi mumkin bo‘lgan inson Shahobiddin An-Nasaviy Sulton Muhammadning hukmronligini yuksak baholab shunday deydi: “Uning amalga oshirgan ishlari nihoyatda ulug‘ edi, otasi unga Xuroson va Xorazm hukmdorligini meros qoldirdi, u bunga Iroq va Mozandarinni ham birlashtirdi. Shu bilan birga, qo‘l ostiga Kirmon, Kesh, Seyiston, G‘ur, O‘azni, Bomiyon mamlakatlarini, Hindistonning vodiylariga qadar maskanlarni qo‘shib oldi. Bu ishlarning hammasini qilichlar qindan chiqarilmasdan, hatto qinlar yelkalarga osilmasdan amalga oshirildi, bu mamlakatlarni ortiqcha kuchsiz, kurashsiz, zo‘ravonlik va vayronagarchiliksiz, faqat tahdid va qo‘rqitish bilan bosib oldi. U o‘z qo‘l ostiga to‘rt yuzga yaqin shaharlarni birlashtirdi. Boshqa birov bo‘lganda bu darajada muvaffaqiyatga erishishi qiyin kechardi, u esa bir og‘iz so‘z bilan qo‘l ostiga shuncha miqdordagi mulkni to‘pladi”.

Anushteginlar davrida madrasalar barpo etish, kutubxonalar ochish, ularni kitoblar bilan to‘ldirish, iste‘dod egalarining boshini silash, asrab-avaylash odati saqlanibgina qolmay, yanada rivoj topdi. Ziyo maskani bo‘lmish kutubxonalar faoliyatiga katta e‘tibor berilgan. Masalan, Buxoro viloyatidagi shaharlardan birida fuqarolar uchun, ya‘ni umumiy kutubxona mavjud bo‘lib, unda saqlanadigan qo‘lyozma asarlar g‘oyatda noyob hisoblangan. Xuddi shunday kutubxonalar o‘lkaning boshqa yerlarida ham, masalan, Xorazmda bo‘lgani ma‘lum. Madrasalarga kelsak, manbalarda yozilishicha, bunday bilim maskanlari saltanat markazi Xorazmdan tashqari Nishopur, Isfahon va boshqa shaharlarda ham qad ko‘targan. Ularda o‘qish jarayoniga juda katta mas‘uliyat bilan qaralganini shundan ham bilib olsa bo‘ladiki, madrasa rahbari va mudarrislar oliy hukmdor yo uning joylardagi noibining maxsus buyrug‘i bilan tayinlanganlar. Chunki har qanday jamiyat, u qanchalik turli imkoniyatlarga ega bo‘lmasin, agar shu imkoniyatlarni yuzaga

chiqarishga qodir mutaxassislar bo'lmagan ekan, ular og'izda qolaveradi. Mutaxassislar esa tarbiyalanadi, parvarish etiladi. Xorazmshohlardan Otsiz, Takashlarning shu ma'nodagi buyruqlarini tahlil qilarkanmiz, ular mazkur haqiqatni juda to'g'ri anglaganliklari namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham ular ta'lim va tarbiya, fan sohalariga mutasaddilarning ilmi, iymonli, hurmatli, halol bo'lishlariga katta e'tibor bilan qaraganlar. Mazkur siyosat o'z mevasini ham bergan. Bahoviddin Marvaziy, Abu Ali Hasan Buxoriy, Zahiriddin G'aznaviy, Ismoil Jurjoniy, Faxriddin Roziy, Mahmud Zamaxshariy, Abulfath Xorazmiy, Abulqodir Jurjoniy, Sirojiddin Xorazmiy, Rashididdin Votvot, Sayfi Isfarangiy, Ziyo Xo'jandiy, Najmiddin Kubro, Majididdin Xorazmiy kabi o'nlab matematiklar, yulduzshunolar, tabiblar, tarixchilar, shoirlar, faylasuflar, adiblar, tilshunolar, mutassavvuf olimlar shular jumlasidandir.

Uchinchi bob bo'yicha o'zini o'zi nazorat qilish uchun savollar:

1. Arablar hukmronligi davrida Markaziy Osiyoda qanday soliqlar amalda bo'lgan?
2. Arablar hukmronligi davrida xiroj solig'ini to'lovchi ag'oli qanday nomlangan?
3. Arablar hukmronligi davrida soliq yig'uvchilar qanday nom bilan nomlangan?
4. Arablar hukmronligi davrida xiroj solig'ining qanday turlari mavjud bo'lgan?
5. Arablar hukmronligi davrida Vaqf yerlarini soliqqa tortish munosabatlari qanday bo'lgan?
6. Zakot solig'ining to'lovchilari kimlar bo'lgan va uning xususiyatlari nimadan iborat bo'lgan?
7. Somoniylar hukmronligi davrida yer egaligining qanday turlari mavjud edi?
8. Somoniylar hukmronligi davrida amalda bo'lgan Iqta tizmi va uning o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
9. G'aznaviylar hukmronligi davrida soliq munosabatlari qanday tashkil etilgan?

10. Xorazmshohlar davlatida soliq munosabatlari haqida tushuntirib bering?

Test savollari:

1. Arablarning turon hududlarida hukmronligi davrida Sug'diyalar asosan qanday soliqlarni to'lagan?

- a) Juzya va xiroj
- b) Ushr va uloq
- c) Umra va ushr
- d) Misaha va muxayir

2. Arablarning Markaziy Osiyoda hukmronligi davrida halq orasida soliq yig'uvchilar qanday nom bilan atalgan?

- a) Omillar
- b) Baskaklar
- c) Harroslar
- d) Tanobchilar

3. Arablarning Markaziy Osiyoda hukmronligi davrida soliqlar qanday ko'rinishlarda undirilgan?

- a) Pul va mahsulot (natura)
- b) Qurbonlik va mehnat
- c) Qimmatli qog'ozlar va qimmatbaho tolalar
- d) Oltin mo'ynalar va tangalar

4. Arablarning hukmronligi davrida xiroj solig'ining undirilish tartibi qanday ko'rinishlarda amalga oshirilgan?

- a) Qat'iy belgilangan stavkada, qat'iy belgilangan summada va hosilning muayyan ulushida
- b) Aralash, qat'iy va mutloq stavkalarda
- c) Progressiv va regressiv stavkalarda
- d) Proporsional va tabaqalashtirilgan stavkalarda

5. Juzya solig'i kimlardan undirigan?

- a) Musulmon bo'lmagan ozod erkaklardan
- b) Musulmon bo'lmagan xotin-qizlardan
- c) Musulmon bo'lmagan keksalar va voizlardan
- d) Musulmon bo'lmagan kambag'allar va qullardan

6. Arablarning hukmronligi davrida ushr yerlaridan qancha miqdorda soliq undirilgan?

- a) Hosilning $1/10$ qismidan soliq (munosima) olingan
- b) Hosilning $1/3$ qismidan $1/2$ qismigacha munosima olingan
- c) Hosilning $1/7$ qismidan soliq (munosima) olingan
- d) Hosilning $1/5$ qismidan $1/9$ qismigacha munosima olingan

7. Arablarning hukmronligi davrida xiroj yerlaridan qancha miqdorda soliq undirilgan?

- a) Hosilning $1/3$ qismidan $1/2$ qismigacha munosima olingan
- b) Hosilning $1/7$ qismidan soliq (munosima) olingan
- c) Hosilning $1/5$ qismidan $1/9$ qismigacha munosima olingan
- d) Hosilning $1/10$ qismidan soliq (munosima) olingan

8. Mulki sultoniylar yerlari kimga tegishli?

- a) Sultonga (amirga) tegishli yerlar
- b) Xususiy mulk yerlari bo'lib, ular yirik yer egalari, zamindorlarga qarashli bo'lgan
- c) Masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalarga tegishli yerlar
- d) Umumhalq yerlari

9. Vaqf yerlarining egalari javoblarning qaysi birida to'g'ri keltirilgan?

- a) Masjid, madrasa va boshqa diniy muassasalarga tegishli yerlar
- b) Xususiy mulk yerlari bo'lib, ular yirik yer egalari, zamindorlarga qarashli bo'lgan
- c) Sultonga (amirga) tegishli yerlar
- d) Umumhalq yerlari

10. Somoniylar davlatida halq orasida soliq yig'uvchilar qanday nom bilan atalgan?

- a) Mushriflar
- b) Omil
- c) Publikani
- d) Harros

Kopchur – yaylov va unda boqiladigan podalarga har yuz bosh qoramoldan bir bosh miqdorida soliq yoki podaning bir foizi. Bu soliq asosan ko'chmanchi qabilalardan olingan. Sababi o'troq holda yashovchi dehqonlarning katta miqdordagi podalari yo'q edi. Soliq mo'g'ul imperiyasi tarkibida bo'lgan mo'g'ullar tomonidan ham to'langan. Kopchur dastlab kambag'allar manfaati uchun mo'ljallangan bo'lib "Yashirin afsona"²⁹ da ham bu haqida ko'rsatib o'tilgan.

Unda aytilishicha kopchur "kambag'allar va kambag'allar manfaati uchun" xizmat qilib, har yuz qo'ydan bitta qo'y olinishi kerak³⁰. Soliq Markaziy Osiyo, Armaniston, Gruziya, Eron, Xitoy va boshqa bosib olingan mamlakatlarning chorvadorlari shuningdek, mo'g'ullar davlatining ichki hududlaridagi mo'g'ul fuqarolari uchun ham tatbiq etilgan.

Tarixiy manbalarda quyidagi parcha keltiriladi. "Mo'g'ullarda ilgari shunday urf-odat va qoidalar mavjud bo'lganki ular har yili mo'g'ul hududining har bir joyidan kambag'al qo'shinlarga otlar, qo'ylar, ho'kizlar, kigizlar va boshqa narsalar ajratib turganlar".

Kopchur-kambag'allarga yordam berish uchun mo'ljallangan ijtimoiy soliqning bir turi bo'lib, uning kelib chiqishi mo'g'ullarning qadimiy odatlariga borib taqaladi. Vaqt o'tishi bilan u ijtimoiy maqsadini yo'qotdi va davlat bojiga aylandi.

²⁹ "Сокровенное сказание монголов" - eng qadimgi mo'g'ul adabiy-tarixshunoslik yodgorligi, dastlabki mo'g'ullar tarixi, ularning davlati va uning asoschisi Chingizxon, shuningdek, XII-XIII asrlardagi O'rta Osiyo tarixiga oid qimmatli manba.

³⁰ Сергей Андреевич Козин (1879 - 1956) - sovet mo'g'ul olimi, 1943 yildan SSSR Fanlar akademiyasi akademigi. U "Mo'g'ullarning maxfiy tarixi"ni rus tiliga tarjima qilgani bilan mashhur.

Shulen – oziq-ovqat solig'i. Podadan bitta ikki yoshli qo'chqor va mingta otlar podasidan bitta toy yig'ib olinishi. (Soliq yig'ish ko'pincha barot tizimi, ya'ni "erta yig'ish" bo'yicha olib borilgan, bu esa suiste'mollikni yanada kuchaytirgan).

1235 yilda Talan-Dabe hududidagi Qurultoyda O'qtoy xon amalda bo'lgan shulen solig'ini yig'ishni soddalashtirdi.

Soliqni soddalashtirish natijasida u mingta otlar podasidan bitta toy, qo'ylar podasidan ikki yoshli qo'chqorga qirollik taomlari uchun har yilgi boj sifatida o'zgartirilgan.³¹ Shulen faqat mo'g'ullardan undirilgan va rasmiy davlat boji bo'lgan.

Kopchur ham shulen ham tabiiy oziq-ovqat uchun soliq sifatida xizmati qilib, uni asosan ko'chmanchi aholi to'langan. Undirilgan soliqlar xoqonning o'zi va to'rt shahzoda - meros egalari foydasiga olib ketilgan.

"Yashirin afsona" ning xitoycha matnida O'qtoy Xonning bu ikki soliq to'g'risidagi farmoni batafsilroq bayon qilingan. Unda shunday deyilgan:

"Kopchur odamlarning har yili qo'ylar podasidan faqat bitta ikki yoshli qo'yni pishirish maqsadida olinsin, yuz qo'ylar podasidan bitta qo'y olinib o'sha ulusning kambag'allariga yordam sifatida tarqatilsin."

Markaziy Osiyodan tashqari Armaniston va Gruziyada kopchur soliqlari noyon³² Argun tomonidan joriy qilingan³³.

Yig'ilgan kopchur mo'g'ul qo'shinlar orasidan ijtimoiy ahvoli qiyin bo'lgan o'rda, qo'shinlar va otryadlarga tarqatilgan. Uluslar hukmdorlari

³¹ VIII-XII betlardagi ma'lumotlar quyidagi mualliflarning ma'lumotlari asosida shakllantirildi. Базаров Б. В., Ванчикова Ц. П. Экономическая система Монгольской империи // Власть. 2015. Том 23. № 6. С. 170-175.

³² Noyon - mo'g'ul hukmdori o'rta asrlardan boshlab XX asrning birinchi choragigacha bo'lgan davrgacha shunday nomlangan. Noyon-dastlab qadimdan shakllangan mo'g'ul urug'i sifatida talqin qilingan. Keyinchalik yuqori tabaqa vakillari sifatida e'tirof etilgan. Mo'g'ullar imperiyasidagi hukmdor tabaqa.

³³ Serovbe Kerobovich Patkanyan 1860-1918 yoki 1923 - rus statistik va etnograf - Sibir tadqiqotchisi.

va boshqa hukmdorlar ushbu soliqni undirishdan manfaatdor edi (chunki armiyaga odatda ularning oilalari ham hamrohlik qilar edi).

Eronda Rashid-ad-din³⁴ hukmronligi davrida kopchur asl ma'nosini yo'qotdi. Ko'chmanchilardan (shu jumladan mo'g'ullardan) Eronning o'troq aholisidan ham olinadigan oddiy soliq turiga aylandi.

Shunday qilib turli manbalarni qiyosiy tahliliga asoslanib quyidagicha xulosa chiqarishimiz mumkin.

Shulsi – soliqning miqdori har bir otardan ikki yashar quy va har ming otdan bir biyani (qimiz uchun) tashkil etgan.

Mamlakatdagi savdo yo'llarida joylashgan bekat - "yom" (jom)larning xarajatlari ham aholi zimmasiga yuklatilgan. Ularning miqdori shu darajada ko'payib ketar ediki, ba'zi hollarda har bir "yom" uchun 20 ot-ulov, so'yish uchun qo'ylar, sog'ish uchun sog'uvchisi bilan biyalar, aravalar va boshqa sarf-xarajatlar yig'ib olingan.

Chig'atoy ulusida oliy mansabdorlar yer solig'i to'lamagan. Yirik mulkdorlar, savdogarlar, islom peshvolari mo'g'ullar bilan yaqinlashib har xil yorliqlar olganlar va soliqdan imtiyozlarni qo'lga kiritganlar.

Tamg'a – mo'g'ullar hukmronligi davrida O'rta Osiyo, Eron, Oltin O'rda hududlarida joriy qilingan hunarmandlar va savdogarlardan undirilgan va bevosita xon xazinasi uchun yig'ilgan soliq turi.

Ushbu soliqning joriy etilishi natijasida xazinaga katta daromad keltirgan. Mazkur soliq mahalliy xalq, ayniqsa, savdogarlar va hunarmandlar zimmasiga og'ir yuk bo'lib tushgan. Uni har bir soliq to'lovchi o'z daromadidan kelib chiqib, ma'lum muddatda to'lashi shart bo'lgan.

Chopg'in – mo'g'ullarning harbiy yurishlari paytida talafot ko'rgan qo'shin va boshqa kichik harbiy bo'linmalar ehtiyojlarini qoplash maqsadida shahar, qishloq, ovul va boshqa aholi punktlariga talonchilik maqsadida qilingan yurishlar.

³⁴ Rashid ad-Din Fazlullax ibn Abu-Is-Xayr Ali Xamadani- Fors davlat arbobi, tabib va qomusiy olim; Hulaguidlar davlati vaziri. Abaka Xon davrida davlat xizmatiga qo'shilgan.

Chopg'in paytida aholi punktlaridan aholidan so'ramasdan hayot uchun zarur bo'lgan barcha mol-mulk, yegulik, kiyim-kechak, o'tin va boshqa narsalar o'lja sifatida olib chiqib ketilgan.

"Yashirin afsona" ko'ra, imperator undana solig'ini soddalashtirish bo'yicha quyidagi takliflarni bergan: "Odamlardan ham kopchur ham undana undirishda soliq yukini pasaytirish maqsadida har bir mingta otdan bitta sut beruvchi biya va qimiz sog'uvchini belgilash lozim.

Har bir podada (tabun)dan qimiz sog'uvchilar tayinlanib, ma'lum bir hududda sog'ish ishlarini tashkil etish, otlarni boquvchi (nuntukchin)larni belgi-lash va ularni almashtirib turish tizimini joriy etish lozim. Ushbu soliq turi faqat mo'g'ullarga tatbiq etilgan.

Shibag'u – xon va uning yaqinlariga yozda yaylovdan yaylovga ko'chish paytida beriladigan in'om. Shibag'u asosan oziq-ovqat tarzida talab qilingan.

Mo'g'ulistonda soliqlarning joriy etilishi va tartibga keltirilishi 1228 yildan 1241 yilgacha hukmronlik qilgan O'qtoy davriga to'g'ri keladi.

1235 yildagi qurultoyda eski mo'g'ul soliqlaridan biri Undana bo'yicha ham islohotlar o'tkazildi.

Undana-sut beruvchi ot(biya)lardan qimiz ko'rinishida undiriladigan soliq turi.

1235 yilda bo'lib o'tgan Qurultoyda O'qtoy Xon "Bug'doyning har o'n tagaridan kambag'allarga sarflanishi uchun bitta tagar berishini" buyurdi.

Tagar - mo'g'ul tilida "sumka, non o'lchovi" degan ma'noni anglatadi.

Bu 750 funt³⁵ga teng edi. Markaziy Osiyodan tashqari Arman manbalariga ko'ra Armanistonda va Kavkazda tagar quyidagicha edi.

Aholini ro'yxatga olingan har erkakdan mo'g'ul soliq yig'uvchilari 100 kg bug'doy, 50 litr sharob, 2 kg guruch, 3 dona qop, 2 dona arqon, 1 oq (kumush tanga), 1 o'q, 1 dona taqa, 20 bosh qoramoldan - 1 bosh qoramol va 20 kumush tanga undirilgan.

Yuqorida aytilganlarning hammasini to'lashga qodir bo'lmaganlarning farzandlari o'g'il-qizlari tortib olingan.

Tagarning maqsadi qo'shinlarni, imperator saroyini don va yem-xashak bilan ta'minlash edi. Mo'g'ullar hukmron bo'lgan ba'zi mamlakatlarda soliq yig'uvchilar tagarni boshqa turdagi oziq-ovqat va hatto pulga ham tatbiq etilgan.

Plano Karpining so'zlariga ko'ra, mo'g'ullar zabt etilgan xalqlardan "qon bilan to'lash" deb nomlangan harbiy xizmat amaliyotini tashkil etgan.

Unga ko'ra harbiy xizmatga majburlar zarurat tug'ilganda armiyaga qo'shilib jangga safarbar etilgan, shuningdek oila a'zolari va mulkidan ular o'nta yoshdan bittasini olib(qizlar bilan ham shunday qilishadi) ularni o'z vatanlariga olib ketib, qul qilib saqlaydilar. Qolganlarini o'z odatlari bo'yicha hisoblab, tarqatadilar ”.

Uloq – suv usti transportlari bo'yicha majburiyat. Qishloq va shahar aholisining davlat va mahalliy ehtiyojlar uchun transport vositalari bilan ta'minlash majburiyati. Amaldorlar, mahbuslar va davlat idoralarini tashish uchun aravalar berilishi, yuk (qurilish materiallari, oziq-ovqat, shu jumladan tuz, tovarlar va boshqa)larni tashish uchun undirilgan.

Mo'g'ul hukmronligi davrida monastirlar, cherkovlar, diniy konfessiyalar har qanday soliqdan ozod qilingan.

³⁵ 1 funt hozirda 0,453592 kg

Yuqoridagilarni xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, mo'g'ul davlatchiligi va imperiyasida turli davrlarda ma'muriy va iqtisodiy faoliyatni olib yo'nalishlari turlicha bo'lgan. Dastlabki davrlarda soliq tizimini yagona birlashtirish istagi bilan bo'sa, boshqa davrlarda esa Mo'g'ullar siyosiy hukmronligi doirasiga kiritilgan turli xalqlar va davlatlarning iqtisodiy tuzilmalari va an'analarning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib ma'muriy va iqtisodiy faoliyatni olib borish yo'nalishlari belgilangan.

Mo'g'ullar uchun an'anaviy bo'lgan bir qator to'lovlar asta-sekin davlat soliqlariga aylanib, butun imperiya bo'ylab tarqaldi. Ulardan ba'zilari armiyani oziq-ovqat va pul bilan ta'minlash uchun mahalliy aholining zimmasiga tushdi. Soliqlarning amalda qo'llanilishi imperiyaning turli hududlarida ularning xususiyatlaridan kelib chiqib turlicha bo'lgan.

§ 3.5. Yelyuy Chutsayning mo'g'ul soliq siyosatini tashkil etishdagi o'rni

Chingizxon vafot etdi va o'g'li O'qtoygga armiya va ulkan xonlikni moliyalashtirish masalasi hal qilinmay qolgan edi. Mo'g'ul xonligi barcha rahbarlarning moliyaviy muammosini-pulni qayerdan olish masalasini hal qilishda Yelyuy Chutsayning o'rni muhim ahamiyatga ega.

Yelyuy Chutsay ismining birinchi qismi shuni ko'rsatadiki, bu odam mo'g'ullar bosib olgan Qoraxitoy Gurxan sulolasining shahzodasi edi, lekin bu ularning armiyada va amaldor sifatida xizmat qilishiga to'sqinlik qilmas edi.

Yelyuy Chutsay juda yaxshi o'qimishli odam va O'qtoy davrida amaldor bo'lib ishlagan. (Mo'g'ullar yaxshi jangchilar edi, lekin ular

orasida savodli kishilar kam edi, shuning uchun ular boshqaruv ishlari uchun o'sha davrdagi uyg'urlarni va boshqa xalqlarning vakillarini faol ishlatishgan).

1233 yilda mo'g'ullar Shimoliy Xitoy poytaxti Kaifengni qamal qilishdi. Kaifeng zabt etilganidan so'ng, urush bir muncha vaqt to'xtadi va tirik qolgan dehqonlar o'z uylariga qaytishni boshladilar.

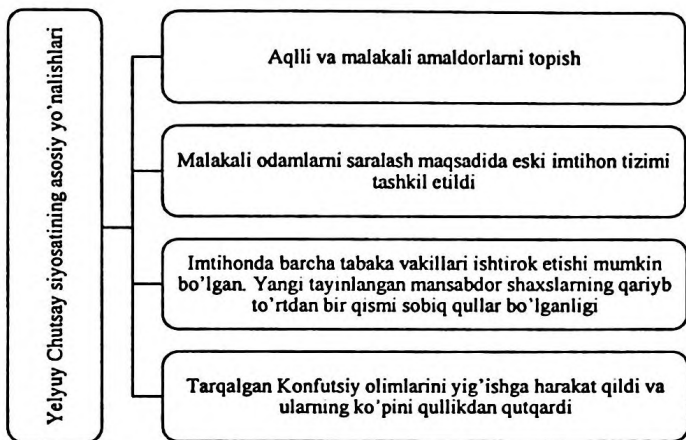
O'qtoy dehqonchilikni qayta tiklashdan hech qanday foyda ko'rmas, "Xitoylardan hech qanday foyda yo'q" degan fikrda edi. "Qanday qilib xitoylarni befoyda deb atash mumkin", e'tiroz bildirdi Yelyuy Chutsay. "Agar soliqlar adolatli belgilansa, Siz har yili 500 ming liang kumush, 80 ming dona ipak va 400 ming shi don olishingiz mumkin"ligini matematik asoslab tushuntirdi. Soliq ma'muriyatlarini tuzish kerak, dedi Yelyuy Chutsay xonga.

O'qtoy otasiga o'xshagan shafqatsiz jangchi emas, barqaror, bir maromda hayot tashkil etish tarafdori edi. Yelyuy Chutsayning so'zlari Xonga yoqdi.

O'qtoy Yelyuy Chutsayni "buyuk imperiya kotibiyati" boshlig'i etib tayinladi va unga zabt etilgan ulkan hududlarni boshqarishni o'rnatishni buyurdi.

Yelyuy Chutsay dastlab O'qtoyni soliqlarni to'g'ri hisoblash uchun aholi ro'yxatini o'tkazishga ko'ndirdi. Bu aniq aholini ro'yxatga olish emas, aniqrog'i soliq to'lovchilarni ro'yxatga olish edi.

Aholini ro'yxatga olish "olov va tutun" asosida o'tkazilganligi uchun ya'ni, soliq solish obyekti bitta alohida xo'jalik edi. Bundan tashqari, ro'yxatga olish mo'g'ul cho'llarida ham, bosib olingan mamlakatlarda ham o'tkazildi.

3.1-rasm. Yelyuy Chutsay siyosatining asosiy yo'nalishlari

Yelyuy Chutsayning asosiy maqsadi, aqlli va malakali amaldorlarni topish. Malakali odamlarni saralash maqsadida eski imtihon tizimini qayta tikladi. Tarqalgan Konfutsiy olimlarini yig'ishga harakat qildi va ularning ko'pini qullikdan qutqardi.

Barcha xalqlar va millatlar va hatto qullar ham bu imtihonlarda qatnashish huquqiga ega edilar. Qullar egalariga imtihon topshirishlariga aralashish taqiqlangan. Shu sababli, yangi mansabdor shaxslarning qariyb to'rt dan bir qismi sobiq qullar bo'lganligi ajablanarli emas.

Hududlarda "darugachi" (imperiyaning g'arbiy hududlarida ularni "baskaklar" deb atashdi) soliq yig'uvchilarni tayinladi. Baskaklar aholini ro'yxatini o'tkazdi, soliqlarni taqsimlash va yig'ish ishlarini amalga oshirdi.

Shu bilan birga, Yelyuy Chutsay amaldorlarga nisbatan "ko'chirish" siyosatini yurita boshladi. Amalda, bu xitoylik amaldor qadimgi Xitoydan boshqa har qanday mamlakatda, musulmon amaldor esa Xitoyda ishlashini anglatardi. Shunday qilib, Yelyuy Chutsay qarindoshlik va qarindoshlikka qarshi kurashdi.

Xon yordamida Yelyuy Chutsay qonun qabul qildi, unga ko'ra, mansabdor shaxsga pora uchun faqat bitta jazo - o'lim. Shu bilan birga,

o'lim jazosi mansabdor shaxsga soliqdan ko'proq ushlab qolsa, tahdid solgan. Shunisi e'tiborliki, o'zlashtirish uchun jazo yengilroq bo'lgan.

Agar mansabdor shaxs xazinadan pul o'g'irlashda aybdor deb topilsa, unga barcha mol-mulknini musodara qilish va olis joylarga surgun qilish bilan tahdid qilishgan.

Rasmiylarning yolg'izlik va o'zini nazorat qilmasligini oldini olish uchun Yelyuy Chutsay davlat pochta tizimini tashkil qildi. Ma'lum masofalar orqali har doim zaxira otlar bo'lgan "hududlar" yaratildi. Shuning uchun, rasmiy yoki hisobot xonlikning istalgan nuqtasiga juda tez yetkazilishi mumkin edi. O'sha davr guvohlarining xotiralariga ko'ra, Volganing quyi oqimidan Mo'g'uliston markazigacha bo'lgan masofa bir yarim oy ichida bosib o'tilgan.

Yelyuy Chutsayga bunday vazifalarning topshirilishi bilan xonlik bo'ylab yagona tartib o'rnatildi. Bitta mulkdorga tegishli bo'lgan yuzta narsadan, bir narsa yiliga bir marta soliq yig'uvchilarga beriladi. Agar narsalar kamroq bo'lsa, ular mutanosib ravishda bo'linadi. Hamma savdogarlar barcha tovarlarga boj to'ladilar, tovarlarning umumiy qiymatining 3 foizi miqdorida, sharobdan tashqari 10 foiz boj bor edi. Sharob o'sha paytda hashamatli buyum sifatida qaralar edi.

Soliq yig'ishning birinchi natijalari barcha natijalardan oshib ketdi. Armiya uchun yetarli, hatto faxriylarni yerga berish o'miga ularni har xil narsalar va chorva mollari bilan saxiylik bilan mukofotlash uchun yetarli edi. Ortiqcha mablag' hali ham yetarli edi. Aynan shu davrdan boshlab Mo'g'ul xonligi temir, ziravorlar, zargarlik buyumlari va vino sotib olishni faol boshladi.

Ayrim viloyatlarda hokimlar rolini mahalliy hukmdorlar bajargan, baskaklar³⁶ esa bir vaqtning o'zida Buyuk xonning vakillari bo'lgan. Boshqa hududlar harbiy qo'mondonlarga meros "ulus" sifatida berildi va baskaklar yiqqan soliqlarning bir qismi askarlarni ta'minlashga sarflandi.

³⁶ Базаров В.Б., Ванчикова Ц.П. Экономическая система монгольской империи. Журнал. ВЛАСТЬ. 2015 г. № 6

Har bir viloyatda devonxona mavjud bo'lib, u yerda soliq to'lovchilar ro'yxati va ulardan olinadigan soliqlar to'g'risidagi ma'lumotlar saqlangan. Dehqonlar asosan ikkita soliq to'lar edilar – yer va jon solig'i. Shaharliklar jon solig'i va savdodan boj (“tamg'a”)ni to'lashgan.

Tuz, vino va boshqa ba'zi tovarlarni ishlab chiqarish va sotish davlat monopoliyasi bo'lib, katta daromad keltirgan.

Yelyuy Chutsay joriy qilgan barcha boj va soliqlar odamlar uchun og'ir bo'lmagan va oson hisoblangan.

Yer solig'i – yig'im-terimning faqat o'ndan bir qismini tashkil etgan. Bu mo'g'ullardan oldingi olingan soliqning chorak qismi edi.

Barcha dinlarning ruhoniylari va rohiblari soliq va yig'implardan ozod qilindi - sababi ular Buyuk Xon haqiga o'z xudolariga ibodat qilishi lozim edi.

O'z imperiyasini yaratgan mo'g'ullar aslida Buyuk Ipak yo'lini tikladilar. Endi bitta davlat, bitta soliq tizimi bor edi, qaroqchilar yo'q edi. Bu paytda Buyuk Ipak yo'li yangi kuch bilan ishlay boshladi. Shu bilan birga, nafaqat uyg'urlar balki musulmonlar ham yaxshi daromad olishdi, ular mo'g'ul xonlari, turklar, xitoylar bilan tez orada umumiy til topdilar.

Yelyuy Chutsay Mo'g'ul xonligi hokimiyatining iqtisodiy asosini yaratdi. U vafot etgach, uning izdoshlari soliq yig'ish usullarini “takomillashtira” boshladilar. Ushbu takomillashtirish usullaridan biri “qaytarib olish” amaliyotiga aylandi. Bu ma'lum bir shaxslar ma'lum bir hudud uchun kelishilgan soliq miqdorini xazinaga to'laganlar. Keyinchalik ular bu hududda soliqlarni o'zlari qiymat belgilab yig'ib olishgan.

Yangi mo'g'ul hukmdorlari bosib olingan yerlar aholisidan boj-hiroj undirishning yangi yo'llarini o'ylab topaverishgan.

§ 3.6. Maxmud Yalavochning Movaraunnahrda amalga oshirgan soliq islohotlari

Chingizxon vafotidan so'ng Chig'atoyda soliqlar tushumini muntazam nazorat etish va o'lkada mo'g'ullarga qarshi g'alayon bo'lishini oldini olish mas'uliyati Maxmud Yalavochga yuklatilgan. Buning uchun unga 4000 ta askar biriktirilgan. Ko'pchilik aslzoda zodagonlar, savdogarlar va islom ulamolari ham o'z jonlari va qolgan mol-mulklarini saqlab qolish maqsadida bosqinchilar xizmatiga o'ta boshlaganlar.

Oltin O'rdaga asos solingan. Chig'atoy ulusini xorazmlik savdogar Maxmud Yalavoch boshqargan, keyinchalik u Xitoyga hokim etib tayinlangan.

4-BOB. MO'G'UL ISTILOCHILARI DAVRIDAGI SOLIQLAR

§ 4.1. Mo'g'ullar imperiyasining shakllanishi va davlatning iqtisodiy tizimi

Tatarlar va kereylar (keraitlar) ustidan g'alaba qozongan Temuchin 1203-1204 yillarda merkit, nayman, kuralas, ikiras, durban va boshqa qabilalarni bo'ysundirib, markazlashgan Mo'g'uliston davlatiga asos soladi.

1206 yil mart oyida O'non daryosi yaqinida Qurultoy yig'iladi va u yerda **Temuchin** buyuk xon etib saylanadi va shundan boshlab u Chingizxon nomini oladi.

Chingizxon imperiyasi ma'muriy jihatdan bir necha hududlarga (uluslarga) bo'lingan. Ulus o'z ichiga nafaqat ma'lum bir yerlar balki qabilalarni ham qamrab olgan. Mo'g'ullar bosib olgan butun hudud 4 ulusga bo'lingan.

1-ulus. Jo'chi (Oltin O'rda) ulusi (hozirgi Qozog'istonning ma'lum bir qismlari va Xorazmning shimoliy qismlari)

2-ulus. Chig'atoy ulusi (hozirgi Qozog'istonning janubi-sharqiy qismi, O'rta Osiyo, Mo'g'ulistonning g'arbiy qismi hamda Sharqiy Turkiston)

3-ulus. O'qtoy ulusi (G'arbiy Mo'g'uliston va hozirgi Qozog'istonning shimoliy-sharqiy qismlari)

4-ulus. Xulagu ulusi (Xorazmning janubiy qismlari, hozirgi Eron va Yaqin sharq hududlari)

XII asrlarda uyg'urlar hozirgi Xitoyning g'arbiy mintaqasida yashagan. Uyg'urlar Buyuk Ipak yo'lining bir qismiga ega bo'lgan va uning hisobiga boylik orttirgan savdogarlar millati edi. Uyg'urlar xitoylik savdo sheriklaridan juda norozi edilar.

O'sha paytda Xitoy hududida Jin va Sui imperiyalarining cheksiz urushlari o'n yildan ziyod davom etgan va bundan tashqari, Tangun

imperiyasi uyg'urlarning Xitoy bilan savdo-sotiq ishlarini amalga oshirishiga to'sqinlik qilgan.

Chingizxonning ham Tangun imperiyasiga nisbatan g'azabi bor edi, chunki bu imperiya mo'g'ullar dashtini doimiy ravishda vayron qilib, aholisini qullikka asir qilib olar edi. Uyg'urlar va Chingizxon o'rtasida shartnoma tuziladi.

Unga ko'ra mo'g'ul qo'shini Jin va Tangun imperiyalariga qarshi kurash olib boradi va uyg'urlar buning uchun mo'g'ullarga tariq (armiyaning asosiy oziq-ovqat mahsuloti) hamda ipak (ofitserlarning ish haqi) yetkazib berish majburiyatini oladi. Uyg'urlardan o'lpon undirilishi natijasida mo'g'ul qo'shini xitoyning Jin imperiyasini mag'lub qiladi.

Agar savdogarlar tarixiy voqealar oqimiga aralashmaganida Chingizxon Tangun va Jin imperiyalarini egallab olish bilan cheklanishi va boshqa ko'chmanchilar kabi tinchlanishi mumkin edi. Balki shunda "dengizdan-dengizgacha" imperiyasi shakllanmas edi.

Xorazmshox Chingizxon tomonidan Xitoy bosib olinganligini eshitgach, bu holni tasdiqlash va Chingizxon davlati haqida ma'lumotlar olib kelish uchun sayidlar avlodidan bo'lgan Bahovuddin Roziyni o'z elchisi sifatida 1218-yil Chingizxon huzuriga yuboradi.

Chingizxon ham bunga javoban xorazmshoxlar huzuriga o'z elchilarini yuboradi. Elchilarga xorazmlik taniqli savdogar Mahmud Yalavoch (Yalavosh) boshchilik qilgan.

Xorazmshox Sulton Muhammad bu elchilarni 1218 yilda Buxoro shahrida qabul qiladi. Elchilar Chingizxon Sultonning zafarli yurishlaridan xabardorligini, uni "o'zining ardoqli o'g'illari qatorida" ko'rishini bayon etishadi. Lekin bu aslida qaram qilish yoki o'z homiyligiga olish degan ma'noni anglatar edi.

1219-yili Chingizxon Sulton Muhammadga o'z minnatdorchiligini bildirish maqsadida 450 musulmon savdogari, 500 tuyaga ortilgan qimmatbaho mollardan iborat, savdo va elchilik karvonini yo'llaydi.

Chingizxonning Umar Xoja O'troriy, Jamol Marog'iy, Faxruddin Dizakiy (Jizzaxiy) al-Buxoriy, Aminuddin Hiraviy boshchiligidagi 450 kishilik savdo karvoni O'troga kelganda, mazkur karvon ahlining savdogarlar niqobi ostida jo'natilgan mo'g'ul josulari ekanini fahmlagan Inolchiq zudlik bilan shu haqda Muhammad Xorazmshohga xabar yuboradi. Ammo, u Xorazmshohning maxsus farmon yuborilguncha, karvon ahlini ehtiyotlash zarurligi xususidagi buyrug'iga e'tibor qilmay, ularning deyarli barchasini qatl qilib, mulklarini musodara etadi. Shunda tasodifan omon qolgan bir mo'g'ul Pekinga qochib borib, Chingizxonni bo'lgan voqeadan xabardor qiladi.

Chingizxon Xorazmshoh huzuriga Kafraj Bug'roni 2 mo'g'ul hamrohligida elchi qilib jo'natib, Inolchiqni ular qo'liga topshirmoqni talab qiladi. Lekin, Xorazmshoh Inolchiqning o'ziga yaqin qarindosh, jasur sarkarda va qo'shinning asosiy qismida uning qavmiga mansub kishilar sarkarda ekanini, onasi Turkanxotun talabi bilan uni Inolchoq³⁷ jazolanmay qoladi. Bu bilan xorazmshoh qo'pol siyosiy xatoga yo'l qo'yadi.

Chingizxonning bu talabini qat'iy rad etadida, Kafraj Bug'ro bilan kelgan 2 mo'g'ulni qatl ettiradi (Ibn al-Asir³⁸ning yozishicha, faqat elchi o'ldirilib, uning hamroxlari soqollari qirqib tashlangan holda qo'yib yuborilgan). Aynan shu voqea Chingizxonning Xorazm davlati ustiga qo'shin tortish kelishiga bahona bo'ladi.

Bu voqealardan so'ng Inolchiq mo'g'ullar bilan bo'lishi muqarrar jangga hozirlik ko'rib, 20 ming kishilik qo'shin to'playdi, Xorazmshoh unga 10 ming askarni madadga yuboradi. 1219 yilda Chingizxon 100 mingdan ortiq askar bilan O'tromni qamal qiladi. Inolchiq 5 oylik qamal

³⁷INOLCHIQ, Inolchuq (7-1220, Samarqand) - O'tror hokimi (1210-1220), Muhammad Xorazmshohning yirik sarkardalaridan, Turkon xotunning amakivachchasi.

<https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/inolchiq-uz/>

³⁸IBN al-ASIR Izzuddin Abulhasan Ali (1160, Jazirat ibn Umar, Suriya - 1234, Mosul) - arab tarixchisi. Iroqning Mosul va Bag'dod sh. lari madrasalarida tahsil ko'rgan. Eng yirik va muhim asari - "Alkomil fitta'rix" (Tarix bo'yicha mukammal asar) bo'lib, u 12 jilddan iborat. Unda Huroson va Movarounnahrning 12-a. va 13-a. iing 1-choragidagi tarixi yilma-yil bayon qilingan. Asarning so'nggi jildlari mo'g'ullar istilosiga bag'ishlangan. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ibn-al-asir-uz/>

davomida o'z qo'shini va shahar aholisi bilan birgalikda mo'g'ullarga qattiq qarshilik ko'rsatib, ulardan bir necha minggini halok etadi. Ammo, suv va yegulik tanqisligi, kuchlarning teng emasligi oqibatida mudofaachilar holdan ketib, mo'g'ullar shaharga kirishga muvaffaq bo'ladi.

Ikki o'rtada shiddatli jang bo'lib, Inolchiq qo'shini yengiladi. Otisha-otisha bir dona ham o'qi qolmagan Inolchiq, vayron bo'lgan qal'a g'ishtlari bilan bir qancha mo'g'ullarni urib o'ldiradi. Oxiri, mo'g'ullar ko'pchilik bo'lib uning ustiga tashlanadida, qo'l-oyoqlarini bog'lab Samarqandga - Chingizxonning huzuriga olib boradi. Chingizxon uning ko'zu quloqlariga kumush eritib quyishni amr qiladi.

Shu sababli, bor-yo'g'i to'rt yil ichida Chingizxon o'sha paytdagi Mo'g'uliston hududidan bir necha baravar katta bo'lgan Osiyodagi eng yirik davlat bo'lgan Xorazmni zabt etadi.

Mo'g'ul imperiyasining siyosatida asosiy yondashuv shunda bo'lganki, davlat hududida bo'lgan hamma narsa hoqonning mulki hisoblangan va uni o'zi boshqargan. Bu haqida Chingizxon kelini Sorkuktani-begi (Chingizxon o'g'li Tuli Xulaguning xotini) bayonotida ham aks ettirilgan: "Biz ham oxir-oqibat hoqonga tegishlimiz, u hukmdor. U nimani to'g'ri deb bilsa, shuni buyuradi".

Plano Karpini³⁹ xonning ulkan qudrati haqida shunday yozgan edi: "Hamma narsa imperator qo'lida. Ya'ni, odamlarning o'zlari, ularning mol-mulk, hayvonlari ... Bir so'z bilan aytganda, imperator va uning

³⁹ KARPINI Giovanni da Plano (1182-1252) - italiyalik sayyoh va rohib. Mo'g'ullarning g'arbga qilgan istilosidan so'ng Rim papasi Innokentiy IV tomonidan (1245 y. gi Lion sobori topshirig'iga ko'ra), josuslik maqsadida yuborilgan elchilarga bosh bo'lgan. Liondan safarga chiqib, Jan. Rossiya, Xorazm, Yetisuv, Tarbag'atoy orqali qoon o'rdasiga, Qoraqurumga kelgan. Bu yerda u mo'g'ul zodagonlarining buyuk qoon saylash marosimi - qurultoyida qatnashadi va O'qtoyxonning o'g'li Guyukxonnm taxtga o'tirish marosimida qatnashgan.

amaldorlari barcha narsani o'z mulklariday nimani va qancha miqdorda xohlasalar olib qo'yadilar. Xuddi shunday, istaklari bo'lsa har narsani yo'q qilishlari mumkin".

O'qtoy taxtga o'tirganda imperiya tarkibiga Shimoliy Xitoy, Sharqiy Turkiston, Eron va Kavkaz hududlarining asosiy qismi kirgan.

Zabt etilgan hududlar to'g'ridan-to'g'ri xon O'qtoy tomonidan boshqarilgan. Mamlakatlarning ma'muriy-hududiy rahbarlari, harbiy qo'mondonlar, tamg'achilar, davlat bojlari palatasi boshliqlari ham imperator tomonidan tayinlangan. Mahalliy feodallar mo'g'ullarning soliq xizmati maxsus vakillari - baskaklar nazorati ostida bo'lgan.

Xitoyda 10 ta hududga bo'lingan soliq yig'ish punktlari tashkil etilib, ularning har biriga 2 ta mansabdor shaxs tayinlangan. Xitoyda tuman, viloyat va okruglarda don va pul yig'ish uchun maxsus xazina palatalari tuzilgan. Bu palatalar tovarlarni natura shaklida yetkazib berish va hisobga olishni birlashtirish maqsadida yaratilgan.

Soliq tushumlarini hisoblash uchun Shimoliy Xitoy, Armaniston, Gruziya va Eronda aholini ro'yxatga olish o'tkazilgan.

1236 yili Shimoliy Xitoyda aholining ro'yxatga olinishi natijasida soliqqa tortiladigan 1040 ming oila (uy) mavjud ekanligi aniqlangan⁴⁰.

Chingizxon davrida Mo'g'uliston davlatida pul birligini balish - oltin va kumush tashkil etgan. Fors tarixchisi Vassafning yozishicha, balishning og'irligi taxminan 2,25 kg bo'lgan. Oltin balish 2000 dinorga, kumush balish esa 10 dinor teng edi.

1271 yili mo'g'ullarning madaniylashgan o'troq hayot tarafdorlaridan Ma'sudbek Talas qurultoyi qarorlariga tayanib yangi pul (moliyaviy) islohot o'tkazishga kirishadi. Unga ko'ra har qanday shaxs o'ziga kerakli tangalarni zarbxonalarga olib borib, ularni xohlagan tarzda, lekin bir xil hajm, qiymat va vaznda zarb etishi mumkin edi. Avval boshida qiyinchilik bilan kechgan bu jarayon XIII asming 80-yillariga kelgandagina faollasha bordi. Tez orada 16 ta yirik shahar va

⁴⁰BICHURIN Nikita Yakovlevich (Iakinf) (1777—1853) — xitoyshunos. Uning ilmiy ishlari mo'g'ul va turkiyzabon xalklar tarixi, geografiyasi va etnografiyasiga oid. Uning Turon xalqlari tarixiga bag'ishlangan "Qadimgi davrda O'rta Osiyoda yashagan xalklar haqida ma'lumotlar to'plami" nomli uch qismdan iborat asari katta ilmiy qimmatga ega. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/bichurin-uz/>

viloyatlarda bir xil vazn va qiymatga ega sof kumush tangalar zarb etilib, muomalaga kiritildi.

Garchi bunday islohotlarga qarshi bo'lgan mo'g'ul harbiylari Erondan yoki Yettisuvdan turib Movarounnaxrga vayronagarchilik keltirib chiqaruvchi bosqinlarni amalga oshirib tursalarda, lekin islohotlar borishiga to'sqinlik qila olmadilar.

1286 yili mo'g'ullar (O'qtoy) davlatida 10 ming mayda quyma tangalar (ya'ni, 50 ming unsiya kumush) o'rniga qog'oz pullar muomalaga kiritildi.

Rubrukning yozishicha Pulning birligi szyao-chao deb nomlangan va pul birliklari to'g'risida tartib e'lon qilingan. Mazkur qog'oz pul kengligi va uzunligi odamning kaftiday keladigan paxta qog'ozidan bo'lgan⁴¹.

XIII asrda Osiyo va Yevropa mamlakatlari hali qog'oz banknotalar haqida bilishmagan. Marko Polo bunday banknotalar haqida batafsil ma'lumot beradi: "Kanbaluda buyuk xonning zarbxonasi bo'lgan. Bu pullarning ko'pi uning buyrug'i bilan qilinganki, ular bilan dunyodagi barcha boylklarni sotib olish mumkin. Agar qog'oz pul ishlatilish jarayonida yirtilsa yoki unga qandaydir zarar yetkazilsa uni zarbxonaga keltiradilar va 3 foiz kamaytirish hisobiga yangisiga almashtiradilar. Agar kimdir tilla yoki kumush olishni istasa qog'oz pullar bilan zarbxonaga kelib tilla yoki kumush sotib olish imkoni bo'lgan.

§ 4.2. Mo'g'ullar hukmronligi davrida Markaziy Osiyo hududida shakllangan soliq tizimi

Chingizxon Xitoy va Xorazmni bosib olishi natijasida Mo'g'uliston xonligi bir necha marotaba kattalashadi va endilikda uyg'urlarning homiyligi mo'g'ul armiyasining ehtiyojlarini qondira olmay qoladi.

⁴¹Rubrukvis Billem (1215, 1220-1293) - flamand sayyohi, rohib. 1253-1255 y. larda frantsuz qiroli Lyudovik IX tomonidan Mo'g'ulistonga yuborilgan elchilarga rahbarlik qilgan. R. Frantsiyadan Falastinga yo'l olgan, so'ngra Konstantinopol, Krim, Don dashtlari, O'rta Osiyo, Markaziy Mo'g'ulistondan o'tib 1254 y. Koraqurum sh. ga yetib borgan; qaytishda Kavkaz va Kichik Osiyoda bo'lgan. Rubrukning o'z sayohati haqidagi hisobotida u bosib o'tgan mamlakatlarning tarixi haqida qimmatli ma'lumotlar bor. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-r/rubruk-uz/>

Avvaliga armiyani urushlar o'ljasi bilan moliyalashtirish mumkin deb hisoblashadi. Ammo amalda bunday bo'lib chiqmaydi. Chunki, birinchidan, janglarda har doim ham g'alaba qozonilmaydi, ba'zida mo'g'ullar ham mag'lubiyatga uchrab turadi. Armiyani esa yutqazgan paytda ham boqish va saqlash kerak.

Ikkinchidan, har bir mamlakat yoki hududni qo'lga kiritishga nafaqat oylar, balki yillar ketgan. Eng yaxshi deb olingan holatda har olti oyda yoki yiliga bir marta yangi hududlarni qo'lga kiritish mumkin bo'lgan. Bu vaqt oralig'ida armiyani moliyalashtirish kerak, uni har kuni ovqat bilan ta'minlash lozim.

Mo'g'ul faxriylari va urush qahramonlari norozi bo'la boshlaydilar, ular qilgan "mehnat"lari uchun rag'bat talab qilishadi.

Natijada mo'g'ullar yangi bosib olingan yerlarni taniqli harbiylar mulkiga taqsimlash va ularni xuddi xon vassali sifatida boshqarishga o'tadi. Shu maqsadda chorvachilik uchun yaylov maydonlarini ko'paytirish uchun qadimgi Xitoy aholisini yo'q qilish va ularning shaharlarini vayron qilish haqida fikr paydo bo'ladi.

Harbiy harakatlarning dastlabki bosqichlarida Chingizxon tomonidan armiyani moliyalashtirish uchun eski va sinalgan "polyude"⁴² usuli ishlatilgan (hukmdorning o'z bo'ysunuvidagi hududlardan borgan holda tegishli yig'implarni (o'lpon) undirib olishi). Bunday amaliyot odatda yilda bir marta amalga oshirilgan. Ammo Chingizxonga bu usul endi mos emas edi, shuning uchun u moliyalashtirishning boshqa usuli – talon-tarojga o'tadi.

1219-1221-yillarda Markaziy Osiyoda mo'g'ullar bosqini va istilosidan so'ng Movarounnaxr, Xorazm va Xurosonning gullab-yashnagan dehqonchilik vohalari tamomila halokatga uchraydi.

Dunyoga dong'i ketgan qadimiy va obod shaharlar, jumladan Gurganch, Buxoro, Samarqand, Marv, Termiz, Xo'jand, Balx, Nishopur va boshqa shaharlar xarobazorga aylantiriladi. Urganch, Samarqand,

⁴² IX-XII asrlarda undiriladigan yig'im turi. Ushbu yig'im slavyan va fin qabilalaridan Kiev Rusida ham undirilgan.

Buxoro va Marv kabi ulkan shaharlar aholisining katta qismi o'z ona shaharlarini tark etadilar, qolgan aholining bir qismi qirib tashlanadi.

1230 yilda O'qtoy Markaziy Osiyo va Xitoy hududlarida boj yig'ishni buyuradi. Unga ko'ra sharobdan 10% va boshqa tovarlardan 1/30 miqdorda soliq undirila boshlanadi⁴³.

Mamlakat hududiga olib kelinadigan tovarlarga nisbatan import bojlari 1236 yilda joriy etiladi.

Chju Si "Tung-szyan gan-mu" (Xitoy tarixi haqidagi kitob) ga ko'ra, savdogarlar boj to'lashga buyurilgan bo'lib, bojning miqdori 1/30 miqdorda bo'lgan. Shuningdek, tuzga ham soliq belgilangan bo'lib, unga ko'ra 40 gin (1 gin - suyuqlik o'lchov birligi, bugungi kunda 12 stakan yoki chashka miqdorida) tuz uchun bir unsiya kumush undirilgan.

Mo'g'ullar hukmronligi davrida quyidagi asosiy soliqlar joriy qilingan:

Kalon (er solig'i) – hosilning 10 foizi miqdorida undirilgan.

1235 yilda O'qtoy Xon davrida Talan-Dabe hududida tashkil etilgan Qurultoyda sigir, qoramol va ekinlardan olinadigan soliq tashkil etish belgilandi.

Harbiy hokimiyat, aholini ro'yxatdan o'tkazish, soliq yig'ish ishlari, "dorug'achi" va "tamg'achi" deb ataluvchi mo'g'ul amirlari qo'lida bo'lgan.

Mahmud Yalovoch xalqdan turli soliklar undirib berar edi⁴⁴.

Kalon-dehqonlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib, hosilning 10/1qismini tashkil qilgan.

"Yaso"⁴⁵ qonuni bo'yicha aholidan o'zining foydasiga Shulsi deb atalgan soliq undirilgan. Bundan tashkari, mamlakatdagi savdo yullarida

⁴³ Rashid ad-Din Fazlullaax ibn Abu-Is-Xayr Ali Xamadani (Rashiid ad-Doule; Rashiid at-Tabiib-"tabib Rashid" davlat arbobi, tabib va olim-entsiklopedist; Hulaguiylar davlatining vaziri (1298-1317). Abakaxon (1265-1282) davrida davlat xizmatiga kirgan. G'azon davrida (1295-1304) vazir lavozimini egalladi va eng muhim iqtisodiy islohotlarni amalga oshirdi.

⁴⁴ Mamanazarov A. Soliq siyosati. O'quv qo'llanma – T.: Moliya. 2003. – 150 bet.

⁴⁵ 1206 yilda mo'g'ullar qurultoyida qabul qilingan "Chingiz-xon yusunlari" yoki "Yaso qonunlari" nomi bilan ataluvchi huquqiy qoidalar to'plami 33 qismdan iborat bo'lib, O'zbekiston hududida ham amal qilgan. Unda jinoyat va jazo, harbiy qismlarni boshqarish va ularda qat'iy tartib-intizomni joriy qilish, oila va nikoh, mulk masalalariga e'tibor berilgan.

joylashgan obyektlar xarajatlari xam aholi bo'yniga yuklatilgan. Yana bir soliq Targ'u deb atalgan.

Targ'u - hunarmandlar, savdogarlardan olingan. Ishlab chiqarilgan va sotilgan molning 1/30 ulushi hajmida bo'lgan.

Oliy mansabdorlar soliq to'lashdan ozod etilgan edi.

Yuqoridagi soliq va majburiyatlardan tashqari aholi yana mahalliy to'ralarning zulmidan azob chekar edilar.

Maxmud Yalavoch soliq undirishda eng vahshiy usullardan ham qaytmagan. Xususan aholi birinchi talab bilan soliq to'lamasa, jismoniy chora-tadbirlar ko'rilgan, xatto ularning bolalari ham soliq hisobiga tortib olingan.

Bunday sharoitda o'lkada mo'g'ullarning soliq tizimiga qarshi yirik xalk qo'zgonlari bo'lib o'tadi. Ana shunday qo'zgonlardan biri 1238 yilda Mahmud Torobiy boshchiligida qo'zgon edi.

Karmana ostonalarida qo'zgonchilar bilan mo'g'ullar o'rtasida qattik jang bo'ladi. Bu jangda mo'g'ullardan 10 ming kishi o'ldiriladi. Jangda qo'zgonchilarning rahbari Mahmud Torobiy va Shamsuddin Maxbubiylar ham halok bo'ladi. Mahmud Torobiyning ukalari Muhammad va Ali qo'zgonlonga rahbarlikni o'z qo'llariga olgan bo'lsalarda ularning yosh, tajribasizligi Xo'jandga yetib kelgan yordamchi kuchlar tomonidan qo'zgon shafqatsizlik bilan bostiriladi va qo'zgonchilar qattiq jazolanadi.

Maxmud Yalovoch amalidan chetlatiladi va Pekinga hukmdor qilib tayinlanadi.

Chig'atoy ulusiga Yalovochning o'g'li Ma'sudbek noib hamda ijarador qilib tayinlanadi. U bu lavozimda 51 yil xizmat qiladi. U mo'g'ullarga o'lpon va soliqlarni o'z vaqtida to'lab turdi, natijada keyinchalik mo'g'ullar Movarounnaxrni boshqarish ishiga deyarli aralashmaganlar.

Maxmud Torobiy qo'zgonining ahamiyati katta edi. Qo'zgon bostirildi, lekin u mahalliy hukmdorlarni o'z moliya siyosatini qayta

ko'rib chiqishga majbur etdi. Shuningdek qo'zg'olon xalq ommasini bosqinchilar zulmiga qarshi birgalikda harakat kilib, mustakillik yo'lida muvaffaqiyatlarga erishish mumkinligini ko'rsatdi.

Mazkur qo'zg'olondan so'ng mo'g'ul xoni Manguxon (1257-1259) chiqargan yorliqqa asosan belgilangan tartibdagi soliq turidan tashqari aholidan oziq-ovqat, yem-xashak olinmasligi, soliq to'lashda jismoniy kuch ishlatilmasligi va boshqa yengilliklar ko'zda tutilgan edi.

XIV asming birinchi yarmiga kelib mo'g'ul xonlari o'rtasidagi o'zaro ziddiyatlar, feodal tarqoqlik oqibatida mo'g'ullar Movarounnahrda mahalliy hokimliklarni va mahalliy aholini boshqarishni uddasidan chiqa olmay qoladilar.

Soliq masalasidagi qarama-qarshiliklar kuchayib ketadi. Ayniqsa, dehqon va hunarmandlarning ahvoli yil sayin yomonlashib bordi. Chunki yer solig'ini to'lashdan tashqari, dehqonlar turli majburiyatlar va xizmatlarni bajarishga majbur qilinar edi. Hunarmandlar ayniqsa, qurolsozlarni ham natura majburiyatini o'tash tartibida ishlashga majbur etilar edi.

Manguxon zo'ravonlik va suiste'mol qilish tizimi mo'g'ullarga qarshi harakatni kuchaytirganini tushunar, shu sababli u buysundirilgan xalqlar uchun soliqlarni yumshatishni taklif qildi.

Saltanatning butun aholisi (o'trok va ko'chmanchi) daromadlari va boyligiga mutanosib ravishda soliq va o'lponlar to'lashi kerak edi. Soliq har yili undirilishi shart bo'lgan.

Boy kishi bir yilda 10 dinor, kambag'al toifa esa 1 dinor to'lashi shart bo'lgan. Chorva solig'i har yuz tuyoqdan bir bosh miqdorida olingan.

Mo'g'ullar hukmronligi davrida O'rta Osiyoda mo'g'ul zodagonlarining yer egaligi va mulk egaligi borasida amalga oshirayotgan isloxotlari mahalliy xalqlar turmush tarziga og'ir yuk bo'lib tushgan edi. Har yili mo'g'ul zodagonlari va hukmdorlari

ishtirokida o'tkazilayotgan Qurultoylarda yer egaligi va soliq xususidagi masalalar ham muhokama etib borilgan.

Qurultoyda taklif qilingan tadbirlar O'rta Osiyo hududida amalga oshirila boshlandi. Ayniqsa, mahalliy dehqon va hunarmandlarning ahvoli yanada og'irlashib, ular yer, mol-mulk solig'ini to'lashdan tashqari turli majburiyatlarni ham bajarishga majbur edilar. Natijada ulkaning katta-kichik qishloqlarida jabr-zulum va zo'ravonliklarga qarshi xalqning qarshilik harakatlari kuchayib bordi.

Mo'g'ullarning Movarounnaxrdagi uzoq yillik boshqaruvi davrida o'lkada ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan inqirozli holatning vujudga kelishi, soliqlar tizimini takomillashishi barobarida, ularni undirib olishda ham shafqatsizlarcha usullar amalga oshirilgan. Bu holat jamiyatda ijtimoiy tengsizlikni kuchayishiga va yuqori va quyi tabaqa vakillari o'rtasida sinfiy kurashning avj olishiga olib keldi.

Feodal yer egaligining kuchayishi, mulkdor mo'g'ul zodagonlarning muttasil jabr-zulmlari barcha turdagi iqtisodiy to'lovlar, soliqlar va yig'imlarning butun yukini oddiy xalq yelkasiga ag'darildi. Ular mumkin qadar tezroq boshqaruvni qo'lga olish hamda bo'ysundirish ilinjida haddan tashqari soliqlarni ko'paytirib, oddiy xalqni qashshoqlarga aylantirdilar, ularni iskanjalar bilan qiynab, azoblay boshladilar, to'lashdan qochgan, yashiringanlarni tutib olib o'ldirar edilar. Hatto bolalarini tortib olar edilar, ayrim mahalliy amaldorlar bu ishda ularga ko'maklashib, tovlamachilik orqali boyib olar edilar.

1251-yili hokimiyat tepasiga Botuxon va Berkaxonlarning qo'llab-quvvatlashlari bilan Munka (1251-1259) ulug' xon sifatida saylanadi.

U dastlab Chig'atoy ulusini mulk sifatida tugatadi va uni Botuxon bilan bo'lib oladi. Keyinchalik Munkaning o'limidan so'ng Chig'atoyning nabirasi Olguxon (1261-1266) Oltin O'rdaga qarshi kurashib, Chig'atoy ulusini qayta tiklashga muvaffaq bo'ladi.

XIII asrning 60-70-yillariga kelib, rasman yagona hisoblangan mo'g'ul imperiyasi aslida Erondagi Xulagiylar, Movarounnaxrdagi Chig'atoylar va Oltin O'rda deyarli mustaqil qismlariga bo'linib ketgan

edi. Ayniqsa, xo'jalik-iqtisodiy hayotni bir me'yorga tushirish, savdo va pul muomalasini izga solishda Chig'atoy ulusi noibi Ma'sudbekning xizmati va islohotlari katta o'rin tutgan. Ma'sudbek mo'g'ul xoqonlariga shaxsan yaqinligi ham uning islohotlar o'tkazishiga imkon bergan edi.

To'rtinchi bob bo'yicha o'zini o'zi nazorat qilish uchun savollar:

1. Mo'g'ullar ma'muriy jihatdan necha uluslarga bo'lingan va ularning tarkibi haqida gapirib bering?
2. Mo'g'ullarda soliq tizimini tashkil etilishi to'g'risida tushuntirib bering?
3. Yelyuy Chutsay soliq sohasida qanday islohotlar olib bordi?
4. Mahmud Yalavochning mo'g'ullar davrida faoliyati nimalardan iborat bo'lgan?
5. Mo'g'ul xoni Manguxonning soliq islohotida qanday o'rinni egalladi?
6. Mo'g'ullar hukmronligi davrida soliqlarni yig'ish ishlarini amalga oshiruvchilar qanday nom bilan atalgan?
7. "Yaso" qonunining soliqqa tortish munosabatlaridagi ahamiyatini tushuntirib bering?
8. Mahmud Yalavochdan keyin Chig'atoy ulusiga noiblik faoliyatining amalga oshirilishi qanday bo'lgan?
9. Mo'g'ullarning soliq siyosatiga qarshi amalga oshirilgan xalq qo'zg'olonlari haqida tushuntirib bering?
10. Mo'g'ullar hukmronligi davrida soliqdan imtiyozlar berilish tartibini tushuntirib bering?

Test savollari:

1. Javoblarning qaysi birida Mo'g'ullar hukmronligi davrida hududlarning bo'linishini anglatuvchi ibora to'g'ri ko'rsatilgan?
- a) Ulus
 - b) Iqta
 - s) Satrap
 - d) Shibag'u

2. Mo'g'ullar hukmronligi davrida hudular nechta uluslarga bo'lingan edi?

- a) Hudular to'rtta uluslarga bo'lingan
- b) Hudular uchta uluslarga bo'lingan
- s) Hudular ikkita uluslarga bo'lingan
- d) Hudular uluslarga bo'linmagan

3. Uyg'urlar va Chingizxon o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra mo'g'ul qo'shini Jin va Tangun imperiyalariga qarshi kurash olib boradi va uyg'urlar buning uchun mo'g'ullarga tariq yetkazib berish majburiyatini oladi. Ushbu holatda tariq nimani anglatgan?

- a) Armiyaning asosiy oziq-ovqat mahsuloti
- b) Harbiylarning ish haqi
- c) Ot-ulov uchun yem-xashak
- d) Askarlarning ish haqqisi uchun to'lov

4. Uyg'urlar va Chingizxon o'rtasida tuzilgan shartnomaga ko'ra mo'g'ul qo'shini Jin va Tangun imperiyalariga qarshi kurash olib boradi va uyg'urlar buning uchun mo'g'ullarga ipak yetkazib berish majburiyatini oladi. Ushbu holatda ipak nimani anglatgan?

- a) Harbiylarning ish haqi
- b) Armiyaning asosiy oziq-ovqat mahsuloti
- c) Ot-ulov uchun yem-xashak
- d) Chorva mollari

5. Mo'g'ullar hukmronligi davrida soliq xizmati maxsus vakillari qanday nom bilan atalgan?

- a) Baskaklar
- b) Portoriya
- c) Tributum
- d) Publikani

6. Chingizxon davrida Mo'g'uliston davlatida pul birligi qanday nomlangan?

- a) Balish
- b) Tarxon
- c) Talant
- d) Baytulumol

7. 1271 yili Mo'g'ullarning Movorounnaxrda noib hamda ijaradori Ma'sudbek qanday iqtisodiy islohotni amalga oshirdi?

a) Pul (moliyaviy) islohot o'tkazishga kirishadi. Unga ko'ra har qanday shaxs o'ziga kerakli tangalarni zarbxonalarga olib borib, ularni xohlagan tarzda, lekin bir xil hajm, qiymat va vaznda zarb etishi mumkin edi

b) Soliq siyosatini amalga oshirib, dehqonlardan qo'shimcha soliq undirgan

c) Huquq tizimida islohot olib borib o'lim jazosini bekor qilgan

d) Chorva mollaridan olinadigan soliqlarni undirishni bekor qilgan

8. 1230 yilda Mo'g'ul imperiyasi tomonidan Markaziy Osiyo va Xitoy hududlarida boj yig'ish tashkil etiladi. Unga ko'ra sharobdan necha foizlik stavkada soliq undirilgan.

a) 10% stavkada soliq undirilgan

b) 20% stavkada soliq undirgan

c) 35% stavkada soliq undirilgan

d) 0% stavkada soliq undirilgan

9. Mo'g'ullar hukmronligi davrida Kalon solig'ini kimlar to'lagan va uning miqdori qanchani tashkil etgan?

a) Dehqonlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib, hosilning 10 foizi miqdorida undirilgan

b) Chorvadorlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib har yuz bosh qoramoldan birga teng bo'lgan

c) Yilqiboqarlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib har bir otardan ikki yashar qo'y va har ming otidan bir biyani (qimiz uchun) tashkil etgan

d) Dehqonlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib yem-xashak ko'rinishida undirilgan

10. Mo'g'ullar hukmronligi davrida Shulsi solig'ini kimlar to'lagan va uning miqdori qanchani tashkil etgan?

a) Soliqning miqdori har bir otardan ikki yashar qo'y va har ming otidan bir biya (qimiz uchun) miqdorida tashkil etgan

b) Chorvadorlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib har 10 bosh qoramoldan 3 bosh qoramol miqdorida tashkil etgan

c) Dehqonlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib har bir otardan bitta ot va har o'ttiz besh otidan bir biyani (qimiz uchun) tashkil etgan

d) Dehqonlardan olinadigan asosiy soliq bo'lib, hosilning 10 foizi miqdorida undirilgan

97. Sullivan P.M. Wittgenstein on “The Foundations of Mathematics” of Ramsey. – Theoria. – 1995. Vol. LXI, p.2. – P. 105.

98. Sandu G. Ramsey and the Notion of Arbitrary Function // F.P. Ramsey: Critical Reassessments. – London, New York: Continuum, 2005. – P. 237–256.

IV. Boshqa adabiyotlar

99. Bobojonov X. Ikkinchi jahon urushi yillarida O‘zbekiston iqtisodiyotidagi transformatsion jarayonlar. Tarix.fan.bo‘yicha fal.dokt. (PhD) diss. ... – Toshkent, 2018. – 104 b.

100. Yedronova V., Telegus A. Elementy podoxodnogo nalogooblojeniya fizicheskix lits v nalogovoy politike Sovetskogo perioda // Finansy i kredit. 2015, №40. – S. 61.

101. Jumayev U.X. Rossiya imperiyasining Turkistondagi soliq siyosati-ning shakllanishi: asosiy bosqichlari va taraqqiyoti. Tarix. fan. bo‘yicha fal. dokt. (PhD) diss. ... – Toshkent, 2012. – 99 b.

102. Jumayev U.X. Rossiya imperiyasining Turkistondagi soliq siyosatining shakllanishi: asosiy bosqichlari va taraqqiyoti. Tarix. fan. bo‘yicha fal. dokt. (PhD) diss. ... avtoref. – Toshkent, 2012. –23 b.

103. Kutbayev Z.A. K istorii vakufnyx vladeniy Xodji Axrara i yego potomkov. Avtoref. diss..kand. ist. Nauk - T., 1970. – S. 16.

104. Mallaboyev B. Chorizmping Turkistonda vak;f mulkchilik siyosati (Xuja Axror Valiy avlodlari vak;f mulklari misolida). tarix. fan. nomz. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Avtorsferati. -T, 2004. -B. 13-21. Bolpshboyev S D. Vakfnoye imushchestvo v Turkestanskom kraye vo vtoroy polovine XIX i v nachale XX vekov. Avtore. Diss... kand. isg. Nauk. - T., 1995 – S. 10-17.

105. Muratxodjayev V. Byudjet zavershayushego goda semiletki // Ekonomika i jizn. Mart 1965 g. – S. 8.

106. Narodnoye xozyaystvo Uzbekskoy SSR za 50 let (st.sb.). – Tashkent: Uzbekistan, 1967. – S. 226-227.

107. Proyekt polojeniya ob upravlenii v Semirechenskoj i Syrdarinskoy oblastyax. - SPb., 1867. - S. 49.

108. Projekt polojeniya ob upravlenii v Semirechenskoj i Sırdarinskoy oblasti. - SPb., 1867. - S. 53.
109. Projekt polojeniya ob upravlenii Semirechenskoj i Sırdarinskoy oblasti... - S. 49.
110. Projekt polojeniya ob upravlenii v Semirechenskoj i Sırdarinskoy oblasti. - SPb.: B.i., 1867. - S. 54.
111. Projekt polojeniya ob upravlenii v Semirechenskoj i Sırdarinskoy oblasti. - SPb., 1867. - S. 55.
112. Sayidahmedov I. Pnsma Sheybanidov - vajny istoricheskiy istochnik//Diss. na soisk. kand. ist. nauk. Tashkent. 1992. - S. 39.
113. Xorazm VDA, R-40-fond, 1-ro'yxat, 291-yig'majild, 3-4-varaqlar.
114. Chexovich. O.D. Buxarskiye dokumenty XIV v. T., "Nauka". 1965. - S. 171.
115. Chexovich O.D. Samarkandskiye dokumenty v XVI-XVI vv. (o vladeniya Xodji Axrara v SredneyAzii i Afganistane) faksimile, kriticheskiy tekst, perevod, primechaniya i ukazateli.- Moskva. 1974. Kutbayev. Z.A. K istorii vakufnykh vladeniya Xodji Axrara i yego potomkov. Avgoref. diss.
116. O'zbekiston SSR tarixi. T. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi. 1957 y. 4 tomli. 1 tom. 2-kitob. - 42 b.
117. O'zbekiston tarixi (1917-1991 yillar). Ikkinchi kitob. 1939-1991 yillar. - Toshkent: O'zbekiston, 2019. - 12 b.
118. O'zbekiston SSR tarixi. T. O'zbekiston Fanlar Akademiyasi. 1957 y. 4 tomli. 1 tom. 2 kitob. 42-43 - betlar.
119. O'zbekiston SSR tarixi. T. 1957 y. 1 tom. 2 kitob. 56-57 b.
120. O'zbekiston SSR tarixi. T. 1957 y. 1 tom. 2 kitob. -70 b.
121. O'zMA, R-93-fond, 15-ro'yxat, 1098-yig'majild, 5-varaq.
122. O'zMA, R-93-fond, 15-ro'yxat, 4886-yig'majild, 117-varaq.
123. O'zMA, R-93-fond, 15-ro'yxat, 1516-yig'majild, 165-167-varaqlar.
124. O'zMA, R-93-fond, 15-ro'yxat, 1516-yig'majild, 173-175-varaqlar.

125. O‘zMA, R-93-fond, 15-ro‘yxat, 1516-yig‘majild, 182-183-
varaqlar.
126. O‘zMA, R-837-fond, 32-ro‘yxat, 3260-yig‘majild, 7-varaq.
127. O‘zMA, R-837, 32-ro‘yxat, 3270-yig‘majild, 64-varaq.
128. O‘zMA, R-837-fond, 33-ro‘yxat, 6190-yig‘majild, 4-varaq.
129. O‘zMA, R-837-fond, 33-ro‘yxat, 6190-yig‘majild, 58-varaq.
130. O‘zMA, R-837-fond, 33-ro‘yxat, 6190-yig‘majild, 121-varaq.
131. O‘zMA, R-837-fond, 33-ro‘yxat, 6190-yig‘majild, 124-varaq.
132. O‘zMA, R-1714-fond, 5-ro‘yxat, 609-yig‘majild, 3-varaq.
133. O‘zbekiston SSR tarixi. T. 1957 y. 1 tom. 2 kitob. – 158 b.

V. Internet sahifalari:

134. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/inolchiq-uz/>
135. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-i/ibn-al-asir-uz/>
136. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-b/bichurin-uz/>
137. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-r/rubruk-uz/>
138. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-k/koriz-uz/>
139. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-q/qora-cherik-uz/>
140. <http://www.oboznik.ru/?p=43261>
141. <https://ru.wikisource.org/wiki/>
142. <https://ru.wikisource.org/wiki/>
143. <https://www.vectoreconomy.ry/>
141. https://bstudy.net/608308/ekonomika/nalogovaya_teoriya_obm_ena_raznovidnosti
142. <https://knigi.news/nalog/obschie-teorii-nalogov-28312.html>
143. <https://www.labirint.ru/books/139642/>
144. <http://www.research.by/webroot/delivery/files/ecowest/2002n4r01.pdf>
145. <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=26557>
146. <https://doi.org/10.26425/1816-4277-2018-1-141-148>

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-BOB. “SOLIQ NAZARIYASI VA TARIXI” FANINING PREDMETI, MAZMUNI VA UNI O‘RGANISH USULLARI	6
§ 1.1. “Soliq nazariyasi va tarixi” fani soliqqa oid boshqa fanlarning nazariy-uslubiy poydevori va davlat soliq siyosatining ilmiy asosi sifatida	6
§ 1.2. Fanning predmeti va mazmuni. Fanni o‘rganishdagi umumiy va alohida usullar	9
§ 1.3. Fanning kadrlarni tayyorlash va ilmiy tadqiqotlarni o‘tkazishdagi o‘rni va ahamiyati	13
2-BOB. QADIMGI DUNYO DAVLATLARIDA SOLIQ MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI	20
§ 2.1. Qadimgi Rimda soliq munosabatlarining o‘ziga xos xususiyatlari	20
§ 2.2. Xitoy hududidagi qadimgi davlatlarda amal qilgan soliqlar	29
§ 2.3. Qadimgi Turon zaminida shakllangan davlatlarda soliqlarning rivojlanishi	34
3-BOB. ARABLAR VA MARKAZIY OSIYONING BOSHQA O‘RTA ASR DAVLATLARI HUKMRONLIGI DAVRIDA AMAL QILGAN SOLIQLAR	50
§ 3.1. Arablarning turon hududlarini egallashi bilan Markaziy Osiyo mamlakatlarida soliq munosabatlarining o‘zgarishi	50
§ 3.2. Arablar tomonidan undirilgan islomiy soliqlar mazmuni	57
§ 3.3. Somoniylar davlatida soliq munosabatlari tizimi. Qoraxoniylar hukmronligi davrida soliq siyosati	62
§ 3.4. G‘aznaviylar, Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlatida shakllangan soliqlar tizimi	68
§ 3.5. Yelyuy Chutsayning mo‘g‘ul soliq siyosatini tashkil etishdagi o‘rni	83
§ 3.6. Maxmud Yalavochning Movaraunnahrda amalga oshirgan soliq islohotlari	88
4-BOB. MO‘G‘UL ISTILOCHILARI DAVRIDAGI SOLIQLAR	89
§ 4.1. Mo‘g‘ullar imperiyasining shakllanishi va davlatning iqtisodiy tizimi	89
§ 4.2. Mo‘g‘ullar hukmronligi davrida Markaziy Osiyo hududida shakllangan soliq tizimi	94

5-BOB. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVLATCHILIGIDA SOLIQ MUNOSABATLARI.....	104
§ 5.1. Amir Temurning markazlashgan davlatga asos solishi va soliq islohotlari	104
§ 5.2. Amir Temurning soliqqa oid qarashlari va soliq siyosatini belgilashda “Temur tuzuklari”ning o‘rni	112
§ 5.3. Temuriylar davlatchiligida soliqlar tizimi	114
§ 5.4. Temuriylar davrida din peshvolariga ko‘zda tutilgan imtiyozlar	120
6-BOB. O‘ZBEK XONLIKLARI DAVRIDAGI SOLIQ MUNOSABATLARI.....	127
§ 6.1. Markaziy Osiyoda Shayboniylar hukmronligi davrida soliqlar tizimining o‘zgarishi.....	127
§ 6.2. Xorazm xonligida amal qilgan soliqlar va yig‘imlar	134
§ 6.3. Buxoro amirligining soliq tizimi va undagi o‘zgarishlar	139
§ 6.4. Qo‘qon xonligida soliq munosabatlari	149
7-BOB. ROSSIYA IMPERIYASINING TURKISTON GENERAL-GUBERNATORLIGIDAGI SOLIQ SIYOSATI.....	156
§ 7.1. Rossiya imperiyasi davrida soliq siyosatining shakllanish asoslari	156
§ 7.2. Rossiya imperiyasi davrida soliqlarning turlari.....	162
§ 7.3. Qishloq xo‘jaligi sohasidagi soliq idoralarining faoliyati	165
8-BOB. SOVET DAVLATINING SOLIQ SIYOSATI	174
§ 8.1. Sovet davlatida soliqlarning turlari.....	174
§ 8.2. O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi solig‘ining ahamiyati	181
§ 8.3. Soliq tizimiga kadrlar tayyorlash siyosati	204
9-BOB. SOLIQQA OID ILMIY QARASHLARNING SHAKLLANISHI VA SOLIQLAR XUSUSIDAGI ILK UMUMIY NAZARIYALAR.....	218
§ 9.1. Dastlabki soliq nazariyalarining shakllanishi va soliqlar tabiatiga oid ilmiy qarashlar	218
§ 9.2. Soliq nazariyalari tushunchasi va iqtisodiy ta‘limotlarda soliqlarga oid nazariyalar tavsifi.....	223
§ 9.3. Soliqning almashinuv nazariyasi va atomistik soliq nazariyasi	226
§ 9.4. “Sug‘urta mukofoti” va soliqning rohatlanish nazariyalari	235
10-BOB. SOLIQQA TORTISHNING TAKOMILLASHGAN UMUMIY NAZARIYALARI	243
§ 10.1. Soliqqa tortishning klassik nazariyasi	243
§ 10.2. Soliqning qurbonliklar va kollektiv ehtiyojlar nazariyalari	251
§ 10.3. Keyns ta‘limoti va soliqqa tortishning keynschilik nazariyasi.....	256

§ 10.4. Neoklassik nazariya: monetarizm va taklif iqtisodiyoti	259
§ 10.5. Neokeynschilik ta'limotida soliqqa doir nazariy qarashlar	265
11-BOB. SOLIQQA TORTISHNING ZAMONAVIY NAZARIYALARI...	272
§ 11.1. Optimal soliqqa tortish nazariyasi	272
§ 11.2. Ramsey nazariyasi va Korletta-Xeyg qoidasi: ziddiyatlari va iqtisodiy mohiyati	276
§ 11.3. Soliqqa tortish chegarasi nazariyasi (Laffer egri chizig'i)	282
§ 11.4. Lorens egri chizig'i va uni daromadlarni soliqqa tortishdagi ahamiyati	287
12-BOB. SOLIQQA OID DASTLABKI XUSUSIY NAZARIYALAR.....	295
§ 12.1. Bevosita va bilvosita soliqlar nisbati nazariyasi	295
§ 12.2. Yagona soliq nazariyasining xususiyatlari	301
§ 12.3. Progressiv va proporsional soliqqa tortish nazariyasi	307
§ 12.4. Soliqlarni (yukini) o'tkazish nazariyasi.....	311
GLOSSARIY	324
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	327